TOMASZ SKRZYŃSKI

ORCID: 0000-0003-2063-4396

Wyższa Szkoła Biznesu — National Louis University w Nowym Sączu

W Wojskach Kolejowych i na Politechnice Lwowskiej — Roman Witkiewicz (1886–1941)*

Wprowadzenie

Spośród wielu nazwisk profesorów lwowskich zamordowanych w lipcu 1941 roku przez Niemców często wymienia się Romana Witkiewicza. W źródłach archiwalnych informacje na temat profesora są jednak dość rozproszone.

Zachowane w archiwum rodzinnym wnuczki profesora — Danuty Matuszek¹ — oraz w Centralnym Archiwum Wojskowym dokumenty na temat Witkiewicza nie były dotąd wykorzystywane przez badaczy piszących przy różnych okazjach o tym uczonym. W Centralnym Archiwum Wojskowym przeprowadzono zatem kwerendę w siedmiu zespołach archiwalnych. Niestety szerszą analizę losów Witkiewicza w wojsku austro-węgierskim uniemożliwia trwający już od dłuższego czasu brak dostępu w Archiwum Głównym Akt Dawnych do zawartości zespołów: ck Komenda Twierdzy Kraków, ck Komenda 1 Korpusu/Komenda Wojskowa w Krakowie oraz obszernego zbioru zatytułowanego Austriackie materiały wojskowe. Ważne znaczenie miały kwerendy w teczach osobowych profesora zachowanych w Archiwum Obwodowym we Lwowie oraz w czterech zespołach w Archiwum Akt Nowych. Skromne efekty przyniosła natomiast kwerenda w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Ossolineum, Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Archiwum Nauki PAN i PAU. Negatywne były wyniki poszukiwań

* Niniejszy tekst powstał w ramach badań podstawowych Wyższej Szkoły Biznesu — National Louis University w Nowym Sączu.

¹ Autor chciałby bardzo serdecznie podziękować za bardzo cenne informacje i sugestie wnuczce prof. Witkiewicza — Pani Danucie Matuszek — oraz prof. dr. hab. Andrzejowi Grodzickiemu i Antoniemu Stryjewskiemu.

w Bibliotece Naukowej PAU i PAN, Stacji Muzeum w Warszawie, Archiwum Zakładowym PKP S.A. w Sosnowcu i w IPN. Najważniejszym biogramem o Profesorze pozostaje tekst Józefa Piłatowicza w Słowniku Biograficznym Techników Polskich. Bardzo istotne są także monografie na temat politechniki oraz materiały opublikowane na jej temat przez Jerzego Kowalczyka².

Młodość

Roman Franciszek Witkiewicz urodził się 8 lipca 1886 roku w Stanisławowie³. Znaczną część dzieciństwa mieszkał w okolicy miasta Stryj. W 1904 roku ukończył gimnazjum klasyczne w Stryju i zdał maturę. Studiował na Wydziale Budowy Maszyn w Wyższej Szkole Politechnicznej we Lwowie. W tym czasie praktykował przez łącznie pół roku w warsztatach kolejowych we Lwowie⁴. Był jednym z najlepszych studentów, a oceny celujące stanowiły aż 61% spośród wszystkich przez niego otrzymanych⁵. Egzamin końcowy złożył 12 października 1908 roku z odznaczeniem „ze wszystkich przedmiotów”, a komisja uznała go „za znamienicie uzdolnionego”⁶.

Mając dyplom inżyniera mechanika, od 1 października 1908 do 28 września 1909 roku służył jako ochotnik jednoroczny w wojsku austriackim w Korneuburgu w pułku kolei i telegrafu. W austriackich ankietach opisywano go wówczas jako dość wysokiego (179 cm wzrostu) katolika o ciemnobrązowych włosach, szarych oczach i spiczastym podbródku⁷.

Następnie Witkiewicz pracował w strukturach związanych z przemysłem maszynowym w austriackiej części monarchii Habsburgów oraz w Niemczech — najpierw przez pół roku w biurze konstrukcyjnym maszyn parowych

² J. Piłatowicz, *Witkiewicz Roman Franciszek*, [w:] *Słownik Biograficzny Techników Polskich*, t. 9, Warszawa 1998, s. 160–163; Z. Popławski, *Politechnika Lwowska w latach 1844–1945*, Kraków 1999; *Politechnika Lwowska 1844–1945*, red. J. Boberski *et al.*, Wrocław 1993; J. Kowalczyk, *Historia szkolnictwa, oświaty i wychowania na ziemiach odłączonych II RP — Kresach Południowo-Wschodnich*, t. 11. *Politechnika Lwowska*, cz. 1–3, Kraków 2013.

³ W. Wojtkiewicz-Rok, *Sylwetki uczonych polskich pomordowanych we Lwowie w lipcu 1941 r.*, [w:] S. Bogaczewicz *et al.*, *Każń profesorów lwowskich, Wzgórza Wuleckie*, Wrocław 2011, s. 112; Archiwum Obwodowe we Lwowie (dalej: AOL), fond 27, opis 5, sprawa 2392, karta studenta R. Witkiewicza z 1906.

⁴ *Akademia Nauk Technicznych 1920–1932*, Warszawa 1932, s. 74; zbiory rodzinne Danuty Matuszek (dalej: ZRDM), życiorys R. Witkiewicza z 24 XII 1939.

⁵ AOL, fond 27, opis 5, sprawa 2392, s. 1–11.

⁶ ZRDM, świadectwo R. Witkiewicza z II egzaminu państwowego w Szkole Politechnicznej we Lwowie, 12 X 1908.

⁷ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Korpus oficerów inżynierii i saperów — rezerwa (dalej: KOIS-R), sygn. 5353/411, R. Witkiewicz, kopia przebiegu służby wojskowej w armii austro-węgierskiej z 21 III 1919 (w języku niemieckim). Wykorzystane przy pisaniu niniejszego artykułu akta CAW z reguły nie są opatrzone numerami stron.

fabryki Skody w Pilźnie, później w tejże fabryce między innymi w dziale silników spalinowych. W latach 1910 i 1911 zdobywał doświadczenie jako wolontariusz w Leobersdorfer Maschinen Fabrik w Wiedniu, Langen i Wolf w Wiedniu, w firmie braci Korting w Hanowerze, Ehrhardt-Sehmer w Saarbrücken oraz Burbacher-Hütte w Zagłębiu Saary⁸. Miało to swoją cenę w innej sferze. Mimo odbycia dwukrotnie miesięcznych ćwiczeń wojskowych przygotowujących do służby w Twierdzy Kraków i przeniesienia do pułku kolei w Krakowie⁹ „wskutek praktyki warsztatowej w Niemczech nie [został] mianowany kadetem przez 4 lata. Równieśnicy nie inżynierowie otrzymali stopień podporucznika dnia 1 I 1913 r.”¹⁰.

Zdobyte do tej pory doświadczenie zawodowe było ważnym atutem w staraniach o pracę na Politechnice we Lwowie. W połowie 1911 roku Roman Witkiewicz wrócił do Lwowa¹¹, a już 18 listopada 1911 roku został mianowany (z datą „od października”) konstruktorem przy Katedrze Motorów Ciepłych i Dźwigarek¹². Po podziale tej katedry do 31 lipca 1914 roku pracował w obu nowych strukturach, podstawowym miejscem pracy była jednak II Katedra Budowy Maszyn¹³.

Służba w wojskach kolejowych

W czasie konfliktu światowego Witkiewicz jako oficer austriackiego pułku kolejowego¹⁴ najpierw pracował przy Kolejce Fortecznej w Krakowie — co najmniej od wiosny 1915 roku pełnił kierownicze funkcje w jej warsztatach; w listopadzie 1915 roku objął „kierownictwo ruchu we warsztacie tegoż

⁸ ZRDM, duplikat zaświadczenia firmy Ehrhardt-Sehmer z 21 II 1916; ZRDM, zaświadczenie Leobersdorfer Maschinen Fabrik z 15 XI 1910; ZRDM, charakterystyka pracy naukowej i pedagogicznej prof. R. Witkiewicza, b.d. [po 1938]; *Akademia Nauk Technicznych 1920...*, s. 74–75.

⁹ CAW, KOIS-R, sygn. 5353/411, główna karta ewidencyjna R. Witkiewicza (dalej: GKERW), b.d.; CAW, KOIS-R, sygn. 5353/411, Kopia hauptgrundbuchsblatt R. Witkiewicza z 21 III 1919.

¹⁰ CAW, Departament Techniczny Ministerstwa Spraw Wojskowych (dalej: DTMSW), sygn. I.300.41.148, spis oficerów i urzędników wojskowych z 20 IV 1919.

¹¹ *Akademia Nauk Technicznych 1920...*, s. 75.

¹² Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), sygn. 2/14/0/6/6570, Sprawozdanie komisji wyznaczonej przez Radę Wydziału Mechnicznego specjalnie do rozważenia kandydatur na katedry zawodowe, 1922 rok, k. 18.

¹³ AOL, fond 27, opis 4, sprawa 113, k. 2; J. Kowalczyk, *op. cit.*, t. 11, cz. 1, s. 450.

¹⁴ AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 12; *Ranglisten des Kaiserlichen und Königlich-Heeres 1918. Abgeschlossen mit Personalverordnungsblatt nr 40/18*, Wien 1918, s. 220.

oddziału”¹⁵, a następnie pełnił kolejno funkcje przy budowie kolei Miechów–Pińczów, przy modernizacji linii od granicy austriackiej do Radomia, następnie w obrębie Krakowa: przy budowie dworca przetokowego „Podgórze–Płaszów”¹⁶ oraz pracach budowlanych na potrzeby kolei w rejonie stacji kolejowej Bonarka. Następnie od września 1917 roku na terenie okupowanej przez Austriaków Serbii nadzorował urządzenia maszynowe używane przy budowie osiemdziesięciopięciokilometrowego odcinka linii kolejowej Lajkovac–Čačak¹⁷. Służbę w armii zaborcy zakończył 12 listopada 1918 roku jako kierownik „grupy maszynowej przy tejże linii”¹⁸.

W polskich Wojskach Kolejowych starszeństwo (w postaci nominacji na podporucznika) liczono mu od 1 maja 1915 roku¹⁹. Z kolei „starszeństwo ostatnie” w armii austro-węgierskiej (w postaci nominacji na porucznika) zaczyna 1 maja 1917 roku²⁰.

Jego służba została przez zaborcę doceniona. Otrzymał wojskowy medal dla oficerów za zasługi — Signum Laudis (na wstędze)²¹ — oraz 22 lipca 1918 roku za odwagę Złoty Krzyż Zasługi z Mieczami (na wstędze).

Przerwa w działalności dydaktycznej nie oznaczała zawieszenia starań o tytuł doktora nauk technicznych. Zapewne zajęcie Lwowa przez Rosjan sprawiło, że mimo obrony doktorskiej w 1915 roku uzyskanie stopnia przez Witkiewicza było możliwe dopiero 5 lipca 1916 roku.

Gdy Polska odzyskała niepodległość, jej organizująca się armia potrzebowała niedawnych żołnierzy wojsk kolejowych państw zaborczych. Na ich bazie powołano samodzielny rodzaj broni w ramach polskich sił zbrojnych — pociągi pancerne uważano bowiem wówczas „za zasadniczy element polskiej broni pancernej”²². Już 8 listopada 1918 roku komenda wojskowa

¹⁵ ZRDM, pismo R. Witkiewicza do Rektoratu Politechniki Lwowskiej z 14 XII 1933; zob. też ZRDM, list R. Witkiewicza do rodziców z 26 V 1915.

¹⁶ Być może chodzi jednak o „zespół magazynów wojskowych połączonych bocznica wybiegającą od strony pierwszej parowozowni” — D. Lulewicz, *Zespół stacji i lokomotywowni Kraków Płaszów — powstanie, przemiany i walory zabytkowe*, [w:] „*Mkną po szynach...*” *Z dziejów transportu i komunikacji na ziemiach polskich na przestrzeni wieków*, red. T. Głowiński, R. Klementowski, Wrocław 2014, s. 307.

¹⁷ ZRDM, Curriculum Vitae R. Witkiewicza, 1 XII 1918; AOL, fond 27, opis 4, sprawa 113, k. 15.

¹⁸ CAW, KOIS-R, sygn. 5353/411, GKERW, b.d.

¹⁹ CAW, Inspektorat Wojsk Kolejowych (dalej: IWK), sygn. I.300.44.2, oficerska lista ewidencyjna, b.d. [I 1920].

²⁰ CAW, DTMSW, sygn. I.300.41.148, spis oficerów i urzędników wojskowych z dnia 20 IV 1919 oraz brulion pisma „do komisji weryfikacyjnej” z 6 VI 1919.

²¹ CAW, KOIS-R, sygn. 5353/411, kopia przebiegu służby wojskowej R. Witkiewicza w armii austro-węgierskiej z 21 III 1919.

²² L. Wyszczelski, *Koncepcje użycia pociągów pancernych w poglądach polskich teoretyków wojskowych okresu międzywojennego*, [w:] *Pociągi pancerne 1918–1943. Organizacja — struktura — działania wojenne*, red. U. Kraśnicka, K. Filipow, Białystok 1999, s. 75.

Wrocławskie Studia Wschodnie 23, 2019

© for this edition by CNS

w Krakowie poleciła zbieranie oficerów i podoficerów z omawianej formacji²³. W tym mieście 13 listopada Witkiewicz wstąpił jako ochotnik do wojska polskiego, „gdyż w tym dniu powróciłem z kompanią no 21 ze Serbii do Krakowa”²⁴. Najpierw był oficerem materiałowym 1. pułku wojsk kolejowych w Krakowie. Wkrótce, mimo odzyskania etatu konstruktora na Politechnice Lwowskiej²⁵, znalazł się w mundurze Wojska Polskiego w Warszawie.

Sprawa kolejnictwa wojskowego w skali kraju wymagała ujęcia całościowego. Porucznik Witkiewicz został 1 grudnia 1918 roku powołany na szefa sekcji Wojsk Kolejowych w III Oddziale Sztabu Generalnego Wojska Polskiego²⁶. Przygotował tam projekt organizacji Wojsk Kolejowych. Być może był autorem lub współautorem części z niepodpisanych, zachowanych w Centralnym Archiwum Wojskowym (powstałych najpóźniej w 1919 roku), projektów zmian organizacyjnych wojsk kolejowych²⁷. Zaslugi wojskowe na przełomie lat 1918 i 1919 były podstawą do oficjalnego wniosku o odznaczenie Witkiewicza orderem „Odrodzenia Polski”²⁸. W dodatku już 7 lutego 1919 roku Witkiewicz znalazł się na liście oficerów Wojsk Kolejowych proponowanych do awansu. Przyznanie wyższego stopnia wojskowego większości proponowanych osób natrafiło jednak na trudności. Kierujący Wojskami Kolejowymi i Kolejami Wojskowymi szef III Oddziału Sztabu Generalnego WP major inż. Jan Haluch-Brzozowski w stanowczym piśmie do Oddziału IX (Personalnego) Sztabu Generalnego WP tłumaczył między innymi:

W niektórych wypadkach wyższe stanowisko naukowe jak u profesora Lwowskiej Politechniki dr inż. [Kazimierza] Bartla i asystenta Lwowskiej Politechniki dr inż. Witkiewicza usprawiedliwia w zupełności wyższy proponowany stopień wojskowy w wojskach kolejowych opierających się na wskroś na wynikach wiedzy technicznej²⁹.

Pozycja Witkiewicza uległa osłabieniu wraz z dalszym napływem do Wojska Polskiego doświadczonych oficerów z armii zaborczych. Już 19 lutego 1919 roku inspektorem wojsk kolejowych został mianowany starszy od

²³ CAW, Komenda Garnizonu Kraków, sygn. I.372.27.1, rozkazy Komendy Miasta Krakowa nr 6 i 9 z 8 i 11 XI 1918.

²⁴ ZRDM, pismo R. Witkiewicza do Rektoratu Politechniki Lwowskiej z 14 XII 1933.

²⁵ J. Kowalczyk, *op. cit.*, t. 11, cz. 1, s. 487; ZNO rkp. 15717/II, *Materiały do historii Politechniki Lwowskiej (1872–1945)*, oprac. B. Stefanowski *et al.*, [b.m.w.] 1970–1971, k. 30.

²⁶ CAW, KOIS-R, sygn. 5353/411, GKERW, b.d.; CAW, KOIS-R, sygn. 5353/411, wojskowa legitymacja służbowa R. Witkiewicza na 1918 rok.

²⁷ Zgromadzone w teczce: CAW, IWK, sygn. I. 300.44.4.

²⁸ CAW, Order Odrodzenia Polski, sygn. 1165, R. Witkiewicz, wniosek na odznaczenie Orderem Odrodzenia Polski z 1921 roku.

²⁹ CAW, DTMSW, sygn. I.300.41.148, odpis pisma szefa Oddziału III Sztabu Generalnego Wojska Polskiego do Oddziału IX Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, datowanego na 26 II, a wysłanego 20 [!] II 1919. Szerzej o działalności Bartla (w tym jako zwierzchnika Witkiewicza) zob. S. Kalbarczyk, *Kazimierz Bartel (1882–1941). Uczony w świecie polityki*, Warszawa 2015, s. 97–142.

Witkiewicza o ponad dwadzieścia lat niedawny generał chorąży dowodzący jedną z carskich brygad kolejowych — Wiktor Mieczysław Gawroński³⁰. Kierowany przez niego Inspektorat Wojsk Kolejowych zajmował się szkoleniem, uzupełnieniami składu, mobilizacją, zaopatrzeniem Wojsk Kolejowych (najważniejsze były pociągi pancerne), budową pociągów pancernych³¹ oraz — w pierwszym okresie swego istnienia³² — dysponowaniem nimi i wykorzystaniem w działaniach wojennych. Od kwietnia 1919 roku Inspektorat Wojsk Kolejowych zajmował się także mobilizacją, organizacją, ewidencją i budżetem Wojsk Kolejowych, administrowaniem ich sprzętem i warsztatami oraz budową pociągów pancernych. Część z tych funkcji Inspektorat wykonywał w porozumieniu z poszczególnymi Dowództwami Okręgów Generalnych. Jak już wspomniano, nieporównanie większy stopień współpracy dotyczył Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, przemianowanego na Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego — po marcowej reorganizacji (w 1919 roku) chodziło szczególnie o sekcję kolejową Oddziału III.

Rola Witkiewicza w działaniach Inspektoratu była znaczna. Służbę w jego szeregach rozpoczął 1 marca 1919 roku; w tym samym miesiącu objął funkcję p.o. szefa sztabu a następnie, zapewne od początku maja, szefa sztabu³³. Z tego tytułu był jednocześnie zastępcą inspektora wojsk kolejowych. Błędnie tę funkcję jako jedyną podają źródła niewojskowe i opracowania³⁴. Należy też odnotować, że w niektórych maszynopisach powielonych z 1919 i 1920 roku podpisany jest jako „Szef I Wydziału” Inspektoratu³⁵ — był to najważniejszy wydział Inspektoratu — organizacyjno-ewidencyjny³⁶, a pełnienie tej funkcji wynikało z braków kadrowych Inspektoratu.

W Inspektoracie i Sekcji Kolejowej Witkiewicz zajmował się nie tylko działaniami na froncie wschodnim. Przykładowo w maju 1919 roku przygotowywano się do utworzenia frontu przeciwniemieckiego: „Oddział IVA Kolejowy opracował plany transportu wojsk obsadzających linię frontu, łącz-

³⁰ CAW, IWK, sygn. I.300.44.4, „Rozdział personalny sztabu kolejowego” z 9 III 1919. O znaczeniu Gawrońskiego dla funkcjonowania Wojsk Kolejowych zob. Z. Cutter, M. Katolik, *Wojska Kolejowe Sił Zbrojnych Polski w latach 1918–1939*, [w:] *Pociągi pancerne...*, s. 95, 105.

³¹ J. Odziemkowski, *Polskie kolejnictwo wojskowe na froncie wschodnim 1918–1920*, Kraków 2011, s. 16, 25; A.J. Ostrówka, *Pociągi Pancerne Wojska Polskiego 1918–1939*, Toruń 2011, s. 67.

³² M.W. Żebrowski, *Zarys historii polskiej broni pancernej 1918–1947*, Londyn 1971, s. 88.

³³ CAW, IWK, sygn. I.300.44.1, rozkazy oficerskie Wojsk Kolejowych z III, 10 IV i 5 V 1919.

³⁴ Np. AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 18; *Czy wiesz kto to jest?*, red. S. Łoza, Warszawa 1938, s. 806.

³⁵ Np. CAW, IWK, sygn. I.300.44.2, pismo IWK do Batalionu Wyszkożenia Wojsk Kolejowych w Jabłonie z 12 II 1920.

³⁶ T. Böhm, *Z dziejów naczelných władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918–1939*, Warszawa 1994, s. 58.

nie z tworzonym odwodem. Przygotowano także plan przerzutu na ten front pociągów pancernych”³⁷.

Być może w czerwcu 1919 roku przewidywano kandydaturę Witkiewicza na zastępcę dowódcy brygady kolejowej — ów „inż.-kpt.” miał bowiem pochodzić z kilkusobowej grupy oficerów wojsk kolejowych zatrudnionych (jak Witkiewicz) w Naczelnym Dowództwie Wojska Polskiego³⁸. Mimo wysłanego wcześniej, datowanego na 6 czerwca, pisma do komisji weryfikacyjnej w sprawie awansów w Wojskach Kolejowych³⁹ plan ten nie został zrealizowany. Awans na kapitana Witkiewicz otrzymał dopiero w pierwszym kwartale 1920 roku⁴⁰.

Nieprzypadkowo przez pewien czas w dokumentacji nazwę Sekcja Wojsk Kolejowych stosowano zamiennie z Inspektorem Wojsk Kolejowych⁴¹. W oficjalnym piśmie z 14 maja 1919 roku pisano: „w osobistej rozmowie z Szefem Sztabu IWK [= Inspektoratu Wojsk Kolejowych — T.S.] porucznikiem Witkiewiczem Szefem Sekcji 1-szej oddziału IV A [Kolejowego⁴² Sztabu Generalnego Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego — T.S.] parokrotnie podkreślał niezbędność [...] i uzyskał od porucznika Witkiewicza zapewnienie [...]”⁴³.

Witkiewicz 1 lutego 1920 roku został zastępcą szefa Sekcji Wojsk Kolejowych Ministerstwa Spraw Wojskowych. W wyniku przekształceń organizacyjnych w 1920 roku podpisywał pisma jako zastępca szefa 3. Sekcji (Wojsk Kolejowych) Departamentu III Techniczno-Komunikacyjnego, a następnie

³⁷ T. Kmiecik, *Sztab generalny (Główny) Wojska Polskiego w latach 1918–1939*, Słupsk 2005, s. 55.

³⁸ CAW, IWK, sygn. I.300.44.4, brulion pisma IWK do II wiceministra Ministerstwa Spraw Wojskowych, 9 VI 1919.

³⁹ CAW, DTMSW, sygn. I.300.41.148, brulion pisma „do komisji weryfikacyjnej” z 6 VI 1919.

⁴⁰ CAW, IWK, sygn. I.300.44.5, spis imienny oficerów wojsk kolejowych na dzień 20 III 1920; CAW, KOIS-R, sygn. 5353/411, R. Witkiewicz, notatki na przydziale R. Witkiewicza do Instytutu Wojskowo-Technicznego.

⁴¹ Np. CAW, IWK, sygn. I.300.44.3, informacja o przesunięciu terminu przeniesienia w Warszawie lokalu IWK na ul. Wierzbową 8.

⁴² Na podstawie dawnego Oddziału III Kolejowego 11 maja 1919 roku został powołany Oddział IV A Kolejowy. Został on 11 grudnia 1919 roku przekształcony w Szefostwo Kolejnictwa Polowego. Powyższe zmiany przeprowadzono w ramach generalnych zmian struktury Sztabu Generalnego — L. Wyszczelski, *Sztab Generalny Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego w latach 1918–1921*, [w:] *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918–2003*, red. T. Panecki, F. Puchała, J. Szostak, Warszawa 2003, s. 54, 55.

⁴³ CAW, Szefostwo Kolejnictwa Polowego, sygn. I.301.15.19, urgens w sprawie uzupełnień Batalionów Kolejowych na froncie do IWK z 14 V 1919. Pozostała część pisma nie ma związku z poruszaną w akapicie tematyką.

Departamentu II Technicznego Ministerstwa⁴⁴. Następnie 11 czerwca 1920 roku został awansowany na podpułkownika. Już kilkanaście dni później, na przełomie czerwca i lipca 1920 roku, w obliczu krytycznej sytuacji na froncie polsko-bolszewickim, wszyscy oficerowie Sekcji zgłosili się na ochotników do wyjazdu bezpośrednio na front. W wypadku Witkiewicza nie zgodził się na to jego bezpośredni zwierzchnik „ze względu na konieczność dalszego funkcjonowania sekcji”. O ówczesnym znaczeniu omawianego oficera świadczy fakt, że na powstałym dla celów roboczych wykazie oficerów pozostających w sekcji (zaledwie czterech pojechało na front) figuruje on jako drugi, tuż po dowódcy tej struktury⁴⁵.

W związku z groźbą okrażenia Warszawy przez bolszewików władze rozpoczęły ewakuację ze stolicy⁴⁶. Do zachodniej części Małopolski ewakuowano wielu funkcjonariuszy państwowych z różnych resortów⁴⁷, na przykład większość Instytutu Wojskowo-Technicznego⁴⁸. Witkiewicza nie ma jednak w datowanych na 8 sierpnia 1920 roku wykazach składu personalnego Sekcji, stworzonych na wypadek konieczności jej częściowej ewakuacji z Warszawy. Wiadomo natomiast, że od 5 sierpnia przebywał w Szpitalu Ewangelickim w Warszawie, a następnie w szpitalach w Suchej Beskidzkiej i Zakopanem⁴⁹. Do zdrowia Witkiewicz wracał długo⁵⁰. Dopiero od 20 grudnia 1920 roku pełnił funkcję „oficera przydzielonego do zadań specjalnych” 3. Sekcji Departamentu II Technicznego Ministerstwa Spraw Wojskowych⁵¹. W praktyce był zastępcą szefa tej Sekcji. Od marca–kwietnia 1921 roku związki Witkiewicza z tą formacją wojskową były niewielkie; nie odgrywał większej roli w przygotowaniach szeroko pojętego kolejnictwa do II wojny światowej⁵².

Podpisanie pokoju polsko-radzieckiego w marcu 1921 roku nie oznaczało jednak dla Witkiewicza automatycznego powrotu na uczelnię. Od

⁴⁴ M.in. CAW, DTMSW, sygn. I.300.41.150, odpis wniosku budżetowego Sekcji Wojsk Kolejowych za I IV–31 XII 1920; CAW, DTMSW, sygn. I.300.41.153, odpis pisma R. Witkiewicza do sztabu I Oddziału Ministerstwa Spraw Wojskowych z 23 III 1920.

⁴⁵ CAW, DTMSW, sygn. I.300.41.153, pismo sekcji Wojsk Kolejowych do Departamentu II Wojsk Technicznych z 6 VII 1920 (wykaz na odwrócie pisma).

⁴⁶ J. Strychalski, *Wojskowe Gubernatorstwo Warszawy 29.7.–23.9.1920 roku*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1995, nr 3–4, s. 18.

⁴⁷ Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Urzędu Wojewódzkiego Krakowskiego, sygn. 29/207/178, Indeks osobowy i rzeczowy, hasło: *Ewakuacja*.

⁴⁸ CAW, Instytut Wojskowo-Techniczny, sygn. I.300.67.4, pismo IV sekcji Instytutu Wojskowo-Technicznego do gen. Bielińskiego z 30 X 1920.

⁴⁹ CAW, KOIS-R, sygn. 5353/411, GKERW, b.d.

⁵⁰ ZRDM, list R. Witkiewicza do przyszłej żony z 27 XI 1920.

⁵¹ CAW, KOIS-R, sygn. 5353/411, GKERW, b.d.

⁵² I. Bujniewicz, *Kolejnictwo w przygotowaniach obronnych Polski w latach 1935–1939*, [w:] *Kolejnictwo w polskich przygotowaniach obronnych i kampanii wrześniowej*, t. 1, cz. 1, red. A. Wesołowski, N. Bujniewicz, Warszawa 2011, s. 19–138.

marca lub 8 kwietnia⁵³ był oficerem rezerwy czasowo przydzielonym do Instytutu Wojskowo-Technicznego w celu przygotowania (kolejnej) wersji planu stworzenia w Polsce Politechniki Wojskowej. Zgodnie z sugestiami swych zwierzchników Witkiewicz postulował oparcie jej na organizacyjnych i naukowych strukturach bliskiej sobie Politechniki Lwowskiej⁵⁴. W momencie likwidacji latem 1922 roku (istniejącego krótko) Wydziału Wojskowego na Politechnice Lwowskiej Witkiewicz nie był związany z nim etatowo⁵⁵.

Pracę w Instytucie Wojskowo-Technicznym traktował jako przejściową. Po dopełnieniu formalności w 1. pułku Wojsk Kolejowych został 16 lub 22 października 1921 roku „zwolniony do rezerwy na skutek reklamacji”⁵⁶. Ze względu na kompetencje Witkiewicza wojsko nie zamierzało jednak z niego całkowicie rezygnować. Został więc podpułkownikiem rezerwy⁵⁷ w Wojskach Kolejowych. Po likwidacji ich odrębności został przypisany do Korpusu Oficerów Inżynierii i Saperów z przydziałem do 1. pułku Wojsk Kolejowych, „miejsce przynależności stary Sambor”⁵⁸.

Działalność dydaktyczna i organizacyjna na Politechnice Lwowskiej

Prawdopodobnie przez cały okres służby wojskowej Witkiewicz miał kontakty z Politechniką⁵⁹. Po „długich staraniach Wydziału Mechanicznego i własnych”, godząc się na znaczne obniżenie dochodów⁶⁰, w październiku 1921 roku wrócił do zajęć dydaktycznych — został adiunktem przy Katedrze Teorii Maszyn Ciepłych⁶¹. Równocześnie jako zastępca profesora pomiarów

⁵³ Można spotkać jeszcze późniejszą datę — 20 kwietnia 1921 roku; zob. CAW, KOIS-R, sygn. 5353/411, R. Witkiewicz, notatki na przydziale R. Witkiewicza do Instytutu Wojskowo-Technicznego. Na pewno pracował w Instytucie Wojskowo-Technicznym w maju — ZRDM, odpis pisma R. Witkiewicza z 4 V 1921.

⁵⁴ Szerzej na temat przemian koncepcyjnych, w tym powołania Wydziału na Politechnice Lwowskiej, zob. J. Piłatowicz, *Kształcenie inżynierów dla potrzeb wojska w Polsce okresu międzywojennego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 33, 1990, s. 290–299.

⁵⁵ CAW, DTMSW, sygn. I.300.41.164, Wydział Wojskowy Politechniki Lwowskiej, rozkaz nr 48 z 28 VI 1922.

⁵⁶ CAW, KOIS-R, sygn. 5353/411, R. Witkiewicz, notatki na przydziale R. Witkiewicza do Instytutu Wojskowo-Technicznego; zob. też AOL, fond 27, opis 4, sprawa 113, poświadczenie 1. pułku Wojsk Kolejowych w Krakowie dotyczące R. Witkiewicza z 12 XII 1921, k. 13.

⁵⁷ *Czy wiesz...*, s. 806.

⁵⁸ CAW, KOIS-R, sygn. 5353/411, GKRW, b.d.; zob. *Rocznik Oficerski według stanu na 23 marca 1939*, Kraków 1996, s. 163.

⁵⁹ Np. ZNO rkp. 15717/II, *Materiały do historii...*, k. 15.

⁶⁰ AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 16.

⁶¹ AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 29; Z. Popławski, *op. cit.*, s. 268.

maszynowych „zorganizował od nowa katedrę i laboratorium maszynowe”⁶². Prowadził też ćwiczenia w Laboratorium oraz „w pobliskich zakładach przemysłowych”⁶³.

We wniosku skierowanym z Politechniki do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o mianowanie Witkiewicza profesorem nadzwyczajnym chwalono go jako dydaktyka, wskazywano na jego obowiązkowość i zdolności organizacyjne. Z wad wspomniano jedynie, że w „mowie potocznej kandydat mówi zanadto szybko”⁶⁴. Awans naukowy ułatwiał potrzeby państwa odnośnie do kształcenia kadr inżynierskich. Naczelnik państwa 29 sierpnia 1922 roku podpisał nominację Witkiewicza na profesora nadzwyczajnego pomiarów maszynowych na Wydziale Mechanicznym Politechniki⁶⁵, czego konsekwencją było objęcie przez Witkiewicza na stałe Katedry Pomiarów Maszynowych.

Od 1924 roku władze Politechniki podejmowały starania o zmianę statusu katedry, którą kierował Witkiewicz, z nadzwyczajnej na zwyczajną. W czerwcu 1927 roku starania te wsparł wnioskiem o mianowanie go profesorem zwyczajnym⁶⁶. Wniosek natrafił w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na trudności. Być może było to narzędzie presji ze strony sanacyjnych władz na Witkiewicza sprawującego wówczas funkcję dziekana (1927/1928) i prodziekana Wydziału Mechanicznego (1928/1929)⁶⁷.

Dopiero 21 października 1929 roku wniosek o mianowanie Witkiewicza profesorem zwyczajnym podpisał odpowiedni minister, a 5 grudnia prezydent Rzeczypospolitej⁶⁸. Od strony finansowej decyzja zaczęła obowiązywać 1 stycznia 1930 roku.

Kierowane przez Witkiewicza Laboratorium Maszynowe Jerzy Kowalczuk uważa za najważniejsze spośród pięciu laboratoriów Politechniki działających w okresie II Rzeczypospolitej⁶⁹. W celu ułatwienia budowy dla tej jednostki własnego budynku Witkiewicz w 1922 roku wydał broszurę *Żądania*

⁶² J. Długosz, *Polska Akademia Nauk Technicznych w Warszawie (1920–1939). Zarys dziejów, skład osobowy, osiągnięcia*, Poznań 2002, s. 122.

⁶³ AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 17.

⁶⁴ *Ibidem*, k. 20.

⁶⁵ *Ibidem*, k. 23; zob. J. Piłatowicz, *Witkiewicz...*, s. 161.

⁶⁶ AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 31.

⁶⁷ Por. ZNO rkp. 28098, A. Kuryłło, *Z historii Politechniki Lwowskiej (Wspomnienia z okresu 1907–1967)*, k. 359; Z. Popławski, *Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844–1945*, Wrocław 1992, s. 310.

⁶⁸ AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, brudnopis pisma MWRiOP do Prezydium Rady Ministrów i wniosek rządu o mianowanie Witkiewicza profesorem zwyczajnym, podpisany przez prezydenta RP 5 XII 1929, k. 58, 62; J. Kowalczuk, *op. cit.*, t. 11, cz. 2, s. 320. Por. Z. Popławski, *Wykaz pracowników naukowych Politechniki Lwowskiej w latach 1844–1945*, Kraków 1994, s. 207.

⁶⁹ J. Kowalczuk, *op. cit.*, t. 11, cz. 3, zwł. s. 117, 162.

Laboratorium Maszynowego Politechniki. W 1927 roku budowa była tak zaawansowana, że Witkiewicz stopniowo przenosił do niego zajęcia dydaktyczne⁷⁰; w części pomieszczeń w gmachu Laboratorium umieszczono jednak inne katedry i zakłady⁷¹.

Jako kierownik omawianej struktury Witkiewicz poszerzył kontakty z przemysłem. Uzyskał tą drogą wiele urzędzeń (między innymi różne typy rurociągów czy akshaustor — urządzenie do usuwania gazu lub mieszaniny gazów z danej przestrzeni) oraz wsparcie finansowe⁷². Przekonywał również przemysłowców do celowości finansowania badań naukowych. Jego artykuł z 1931 roku — *Nauka a przemysł naftowy* — uznaje się za jeden z najważniejszych na tym polu w ciągu pierwszych stu lat istnienia przemysłu naftowego⁷³. Zapewne podobny cel miała broszura Witkiewicza *Gaz ziemny jako źródło energii*, wydana w 1930 roku. Warto wymienić tu także *Wytyczne i materiały do projektu podkarpackich rurociągów gazu ziemnego*. Jak podkreślano, „niejeden zakład przemysłowy umożliwiał mu badania naukowe na miejscu dostarczając koniecznych środków materialnych”⁷⁴.

Nieprzypadkowo w 1929 roku Laboratorium Maszynowe Politechniki otworzyło listę „Instytucji i organizacji”, które były (razem z prywatnymi firmami) zaangażowane w urządzenie wystawy w Pawilonie Naftowym w ramach organizowanej z dużym rozmachem Powszechnej Wystawy Krajowej⁷⁵.

Od 1927 roku co najmniej do rozpoczęcia II wojny światowej Witkiewiczowi podlegała także Mechaniczna Stacja Doświadczalna Politechniki ze swoimi filiami w Borysławiu, Katowicach i Chorzowie. Skala działań sekcji wynikała ze znacznego finansowania jej aktywności przez przemysł⁷⁶. Ukończenie jej budynku we Lwowie planowano na lata 1939–1943; na początku lata 1939 roku był w stanie surowym⁷⁷.

Cenione są badania Stacji nad wytrzymałością mechaniczną materiałów i pomiarem ilości przepływającego gazu za pomocą zwężeń przekroju. Były

⁷⁰ AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 15, 29, 44.

⁷¹ *Politechnika Lwowska, jej stan obecny i potrzeby*, Lwów 1932, s. 152; J. Szymczyk, *Politechnika Lwowska — matka polskich uczelni technicznych*, <http://biuletyn.polisl.pl/0407/politechnika.aspx> (dostęp: 21.01.2018).

⁷² R. Witkiewicz, *Laboratorium maszynowe Politechniki Lwowskiej*, Lwów 1927, s. 10; AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 30.

⁷³ *Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 2, red. R. Wolniewicz, Brzozów-Kraków 1995, s. 322.

⁷⁴ AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 44.

⁷⁵ *Przemysł naftowy w Polsce. Zarys historii wraz z opisem techniki pracy w przemyśle naftowym uzupełniony przewodnikiem po Pawilonie Naftowym P.W.K.*, Lwów 1929, s. 49–50.

⁷⁶ *Historia polskiego przemysłu...*, t. 2, s. 323–324; R. Szewalski, *Wydział Mechaniczny*, [w:] *Politechnika Lwowska 1844–1945...*, s. 354.

⁷⁷ ZNO rkp. 15717/II, *Materiały do historii...*, k. 49.

one przeznaczone głównie dla przemysłu gazowego (rury okładzinowe, linie wiertnicze czy połączenia spawane w gazociągach przesyłowych) i naftowego. Zapewne głównie za sprawą Witkiewicza Stacja miała też poważny wpływ na poprawę jakości i początki prac normalizacyjnych także innych materiałów i wyrobów. Zajmowała się ona bowiem równocześnie kontrolą materiałów, które w okresie II Rzeczypospolitej były wykorzystywane „w całym polskim przemyśle zbrojeniowym, lotniczym, okrętowym, budowlanym, hutniczym”⁷⁸.

Od wiosny 1933 roku⁷⁹ Witkiewicz w zastępstwie kierował Bures Veritas w Polsce — międzynarodowym rejestrem klasyfikacji okrętów i samolotów. W naszym kraju miał on kontrolować oraz testować materiały i maszyny lotnictwa cywilnego⁸⁰.

Mimo pełnienia wskazanych funkcji był równocześnie zastępcą profesora na nieobsadzonej wówczas Katedrze Teorii Maszyn Ciepłych (1930/1931–1933/1934)⁸¹ oraz zastępcą kierownika Laboratorium Kalorymetrycznego.

Na wykładach skupiał się na pomiarach maszynowych (do 1941 roku), wybranych zagadnieniach z gospodarki cieplnej (od 1924/1925), teorii maszyn ciepłych (w latach 1931–1936), wykorzystaniu ruchu ciepła w przemyśle (w latach trzydziestych). Słuchaczami jego wykładów byli nie tylko studenci z Wydziału Mechanicznego. Wykłady o wykorzystaniu ruchu ciepła w przemyśle i dotyczące pomiarów maszyn i urządzeń prowadził także okresowo na Wydziale Chemicznym⁸². Przed 1934 rokiem, przez pewien okres, profesor prowadził też wykład o pomiarach maszyn dla nielicznej tak zwanej grupy fizycznej w Wydziale Ogólnym Politechniki⁸³. Nie zajmował się za to problematyką kolejową, aczkolwiek miał na wykładach styczność ze studentami tak zwanej grupy kolejowej funkcjonującej na Wydziale Mechanicznym⁸⁴. Będąc profesorem, Witkiewicz prowadził też laboratoria: pomiarów maszynowych

⁷⁸ *Historia polskiego przemysłu...*, t. 2, s. 324, też s. 42, 107–108, 323; zob. też Roman Witkiewicz, [w:] M. Bakuń *et al.*, *Księga SIMP. Pół wieku działalności mechaników polskich w przemyśle*, red. W. Kawęcki, Warszawa 1963, s. 305.

⁷⁹ Zgodę na to MWRiOP wysłało jednak dopiero 29 września 1933 roku — zob. m.in. ZRDM, pismo rektora Politechniki do R. Witkiewicza z 5 X 1933.

⁸⁰ AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 5. Zob. też J. Piłatowicz, *Witkiewicz...*, s. 161.

⁸¹ ZRDM, pismo Rektora Politechniki Lwowskiej do R. Witkiewicza z 30 XI 1933; AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 1, 2; *Politechnika Lwowska, jej stan...*, s. 164.

⁸² *Politechnika Lwowska, jej stan...*, s. 183; J. Piłatowicz, *Witkiewicz...*, s. 161; J. Kowalczyk, *op. cit.*, t. 11, cz. 2, s. 130, 279, 312–313, 347; *idem*, *op. cit.*, cz. 3, s. 78, 126, 171–172, 213, 288; Z. Siciński, *Wkład Politechniki Lwowskiej w polską elektrotechnikę (w 75. rocznicę Oddziału Elektrotechnicznego)*, Wrocław 1991, s. 101, 103; ZRDM, pismo Rektoratu Politechniki Lwowskiej do R. Witkiewicza z 7 IX 1936.

⁸³ K. Dyba, *Wydział Ogólny*, [w:] *Politechnika Lwowska 1844–1945...*, s. 511.

⁸⁴ J. Marcinkiewicz, *Politechnika Lwowska w Polsce Niepodległej*, [w:] *Wyższe uczelnie polskie na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej*, Londyn 1989, s. 61.

dla Wydziału Mechanicznego i Chemicznego oraz (w latach 1929–1933) kalorymetryczne dla Wydziału Mechanicznego⁸⁵.

Brał udział w przygotowywaniu i wprowadzaniu na Politechnice od roku akademickiego 1928/1929 nowego programu studiów. Dzięki Witkiewiczowi w jego ramach powstał kierunek ruchowo-energetyczny⁸⁶.

Kontakty Witkiewicza ze studentami nie sprowadzały się tylko do wykładów, ćwiczeń i seminariów⁸⁷. Nieprzypadkowo pod koniec 1933 roku został wybrany członkiem honorowym Towarzystwa Bratniej Pomocy Studentów Politechniki Lwowskiej⁸⁸.

Równoległe z opisanymi zajęciami do połowy 1927 roku profesor przeprowadził na Politechnice trzy kursy dla inżynierów z „zakresu techniki cieplnej”⁸⁹. Kolejny — „parowy” — zrealizował w kwietniu 1931 roku⁹⁰.

W okresie międzywojennym Witkiewicz opowiadał się za współpracą przemysłu chemicznego z Wydziałem Mechanicznym. Wpłynął w związku z tym na rozpoczęcie na tym wydziale kształcenia inżynierów mechaników na potrzeby przemysłu chemicznego. Witkiewicz owocnie współpracował także z „fabrykami związków azotowych”⁹¹, z fabryką w Mościcach na czele.

Umożliwienie kadrze zakładów przemysłowych podnoszenia kwalifikacji na uczelni pozwoliło między innymi na powołanie Instytutu Termicznego w Borysławiu. Badał on „najpilniejsze zagadnienia cieplne i pomiarowe” i był utrzymywany przez przedsiębiorstwa przemysłowe⁹². Z kolei w sierpniu 1930 roku działalność we Lwowie rozpoczął Instytut Gazowy. Jego prezesem został Witkiewicz⁹³. Być może w ramach pracy naukowo-organizacyjnej organizował on również inne „ośrodki przemysłowo-badawcze dla [...] aktualnych zagadnień”⁹⁴.

Spśród różnych komisji i komitetów, do których Witkiewicz należał na politechnice, warto wymienić komisję decydującą o zakupie na potrzeby

⁸⁵ M.in. *The Centenary of the Technical University of Lwow 1844–1944*, Lwów-London 1944, s. 80; J. Kowalczyk, *op. cit.*, t. 11, cz. 2, s. 279, 307, 312–313, 347, 397, 449; *idem*, *op. cit.*, cz. 3, s. 126, 171–172, 213, 288; *Szkoły wyższe Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. Z. Zaniewski, Warszawa 1930, s. 132.

⁸⁶ J. Piłatowicz, *Politechnika Lwowska w dwudziestolecie międzywojennym*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 36, 1991, nr 1, s. 46.

⁸⁷ ZRDM, list R. Witkiewicza do żony z 3 III 1930.

⁸⁸ ZRDM, pismo Towarzystwa Bratniej Pomocy Studentów Politechniki Lwowskiej z 9 XII 1933.

⁸⁹ AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 38.

⁹⁰ ZRDM, list R. Witkiewicza do żony z 9 III 1931; zob. *Program Politechniki Lwowskiej na 1931/1932*, Lwów 1932, s. 221.

⁹¹ R. Szewalski, *op. cit.*, s. 358.

⁹² AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 44.

⁹³ A. Biedrzycka, *Kalendarium Lwowa 1918–1939*, Kraków 2012, s. 536.

⁹⁴ ZRDM, charakterystyka pracy naukowej i pedagogicznej R. Witkiewicza, b.d. [po 1938].

wydziału urządzeń „w wysokości 1 miliona złotych z sum należnych Polskim Kolejom Państwowym za tranzyt niemiecki [przez polskie Pomorze]”⁹⁵.

Badania naukowe uczonego

Swoje pierwsze artykuły Witkiewicz wydał w latach 1913–1915 w ukazującym się we Lwowie „Czasopiśmie Technicznym”. Były poświęcone paliwu do silników Diesla i pompy Humphreya, a także nowym rodzajom silników dwutaktowych⁹⁶. Stanowiły przygotowanie do uzyskania tytułu doktora nauk technicznych; rozprawę doktorską, zatytułowaną *Nowe rozwiązanie problemu motoru gazowego o spalaniu $p=const$* , Witkiewicz ukończył w czasie I wojny światowej. Dysertacja doktorska miała charakter teoretyczny, a jej promotorem był Zygmunt Sochacki.

Po latach swój dorobek po 1917 roku Witkiewicz dzielił na zagadnienia: ruchowe, ciepłno-energetyczne, dotyczące gazyfikacji, silnikowe oraz chemiczno-ciepłne (związane przeważnie z gazem)⁹⁷. W 1918 roku nakładem własnym wydał publikację *Tarcie układu korbowego a dzielność mechaniczna*, a w 1919 roku gotowa do druku była *Teoria silnika tłokowego, bezkorbowego* — wyczerpująca teoria „bezkorbowej silnikowo-sprężarki jako układu wiążącego tłok silnika z tłokiem sprężarki z pominięciem wszelkich układów korbowych”⁹⁸. Publikacje Witkiewicza cieszyły się zainteresowaniem naukowców i praktyków. Największą uwagę przyciągnęły jednak dwie silnikowo-sprężarki wykonane przez profesora w 1929 roku wspólnie z jego (młodo zmarłym) utalentowanym asystentem inż. Adamem Wicińskim⁹⁹.

W 1932 roku daleko posunięte były subwencjonowane z zewnątrz prace w Laboratorium Maszynowym nad skonstruowaniem i uruchomieniem bezkorbowej silnikowo-sprężarki. O stopniu zaawansowania tych prac świadczy wydany w tymże roku przez Witkiewicza i Wicińskiego tekst zatytułowany *Bezkorbowe silnikowo-sprężarki a napędy pneumatyczne o wielkiej mocy*. Aby nadać dokonaniom większą rangę, pracę opublikowano pierwotnie w języku niemieckim¹⁰⁰.

⁹⁵ Program Politechniki Lwowskiej na 1938/1939, Lwów 1938, s. 245.

⁹⁶ J. Piłatowicz, *Witkiewicz...*, s. 161.

⁹⁷ ZRDM, charakterystyka pracy naukowej i pedagogicznej R. Witkiewicza, b.d. [po 1938].

⁹⁸ R. Sroczyński, *Politechnika Lwowska macierz polskich politechnik 1844–1994*, [w:] *Księga jubileuszowa 25-lecia wykładów historii nauki i techniki prof. dr hab. Ryszarda Sroczyńskiego*, [red. R. Sroczyński], Wrocław 1997, s. 145.

⁹⁹ R. Szewalski, *Wspomnienie o prof. Romanie Witkiewiczu*, „Przegląd Mechaniczny” 10, 1951, nr 7, s. 1.

¹⁰⁰ *Czy wiesz...*, s. 806; *Akademia Nauk Technicznych 1933–1937*, Warszawa 1937, s. 73.

Późniejsze badania Witkiewicza miały między innymi „na celu realizację procesu termicznego turbiny spalinowej”¹⁰¹. Efektem była praca *Nowe rozwiązania silnikowe oparte na układzie tłokowo-bezkorbowym* (1939).

Ważnym kierunkiem badań Witkiewicza była energetyka cieplna. Z reguły za najważniejszy w tej dziedzinie uznaje się tekst *Elastyczność kotła a cieplarki* (1926)¹⁰². Miała to być pierwsza w literaturze przedmiotu analiza przystosowalności materiału do zmieniających się obciążeń.

Równolegle profesor zajmował się innymi „zagadnieniami ruchowymi, energetyczno-cieplnymi, jak [...] zasobniki ciepła, użycie pary odlotowej do ogrzewnictwa, przenoszenie ciepła na odległość, izolacje cieplne, technika kontroli palenia, schematy gospodarki cieplnej wysokich pieców”¹⁰³. W 1932 roku do ważniejszych (bardzo zaawansowanych) prac laboratoryjnych Witkiewicz zaliczał między innymi, subwencionowane częściowo przez Konwencję Węglową Krakowsko-Dąbrowską, badanie spalania węgla na ruszcie.

Profesor miał ponadto znaczny udział w planowaniu i organizowaniu wydobywania gazu ziemnego w Polsce. Jak już wspomniano, na ten temat wydał *Wytyczne i materiały do projektu podkarpackich rurociągów gazu ziemnego* (1930). Badaniom w tych dziedzinach sprzyjał wzrost zainteresowania gazem ziemnym w Polsce. W 1932 roku Witkiewicz do „większych prac [...] będących na ukończeniu” w Laboratorium Maszynowym zaliczał, częściowo dotowane przez Izbę Pracodawców Przemysłu Naftowego w Borysławiu, badanie pomiarów ilości gazu oraz — subwencionowane przez sanacyjny Fundusz Kultury Narodowej — badania nad przeróbką gazu ziemnego¹⁰⁴.

Zagadnienia te miały także duże znaczenie wojskowe. Nieprzypadkowo podczas raportu kontrolnego w styczniu 1927 roku Witkiewicz złożył przysięgę wojskową¹⁰⁵. W 1931 roku donosił żonie: „Miałem pojutrze przyjechać do Warszawy — ale komisja wojskowa przyjechała po raz drugi, a z ministerstwa kolejowego, zdaje się, nic nie przyjdzie i nie będę musiał jechać”¹⁰⁶. Najpóźniej w 1933 roku pisał: „Wczorajszy dzień [w Warszawie] był dosyć pilny. Nie udało się spotkać z konsulem, bo było »święto Waszyngtona« [...]. Natomiast byłem w wojskowości, trochę na [Poli]technice [Warszawskiej]

¹⁰¹ R. Szewalski, *Wydział...*, s. 357.

¹⁰² R. Witkiewicz, *Elastyczność kotła a cieplarki*, odbitka z „Czasopisma Technicznego” 1926. Inny pogląd prezentuje T. Hobler, *Niektóre częstsze przypadki niestacjonarnej wymiany ciepła*, „Przegląd Mechaniczny” 10, 1951, nr 7, s. 2.

¹⁰³ R. Sroczyński, *op. cit.*, s. 145.

¹⁰⁴ *Politechnika Lwowska, jej stan...*, s. 184.

¹⁰⁵ CAW, KOIS-R, sygn. 5353/411, R. Witkiewicz, notatka ze złożenia przysięgi służbowej, 10 I 1927.

¹⁰⁶ ZRDM, list R. Witkiewicza do żony z 9 III 1931.

i w ministerstwie przemysłu i handlu”¹⁰⁷. Kontakty z wojskiem były ważne również w następnych latach. We wschodniej części Centralnego Okręgu Wojskowego złoża gazu ziemnego „wytypowane zostały przez Ministerstwo Spraw Wojskowych jako źródła zasilania dla mających powstać fabryk broni i amunicji oraz jako rezerwa energetyczna na wypadek wojny, uniezależniająca przemysł COP od dostaw węgla z zagłębi położonych tuż przy granicy państwa”¹⁰⁸.

Witkiewicz zajmował się także palnikami i paleniskami gazowymi. Kierował badaniami przeróbki gazu ziemnego „na gaz wodny” na skalę przemysłową, opracowywaniem produkcji sadzy z gazu ziemnego, opracowaniem aparatury „do reakcji krystalicznych w fazie gazowej”, budową efektywnej aparatury pozwalającej na produkcję dwugazu „jako podstawę gazyfikacji sztucznym gazem”. Równocześnie prowadził badania pomiarowe i cieplne w zakładach wydobywających ropę naftową; skupiał się na obszarze Zagłębia Borysławskiego¹⁰⁹, które wówczas było najważniejsze pod względem wydobycia ropy naftowej w Polsce¹¹⁰.

Bolesław Olszewicz do głównych osiągnięć naukowych Witkiewicza zalicza wynalazki¹¹¹. W literaturze przedmiotu podaje się, że Zdzisław Ziółkowski, dawny zastępca asystenta Witkiewicza, między 1934 a 1939 rokiem uzyskał „2 patenty wspólnie z profesorami Witkiewiczem i [Stanisławem] Piłatem”¹¹². Uczony miał też być, razem z Jakubem Bujakiem i Adamem Wicińskim, współwłaścicielem patentu na bezkorbową sprężarkę¹¹³. W wykazie patentów obowiązujących w USA w 1933 roku widnieją dwa zgłoszone przez Witkiewicza i Wicińskiego: „regulating crankless motor compressors” oraz „crankless motor-compressor”¹¹⁴.

Witkiewicz w swoich publikacjach kładł nacisk na jakość, a nie ilość. Dzięki temu te, które zostały wydane, „dorównywały badaniom zagranicz-

¹⁰⁷ ZRDM, list R. Witkiewicza do żony, b.d. [najpóźniej 1933].

¹⁰⁸ J. Gołębiowski, *Początki eksploatacji gazu ziemnego w Polsce 1912–1939*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1987, nr 109, „Prace Historyczne” 12, s. 309 — w tej pracy także szerzej o nadzorowanej przez państwo budowie gazociągów w okresie II RP.

¹⁰⁹ J. Piłatowicz, *Witkiewicz...*, s. 162; *The part played graduates of Lwów Technical University in the Petroleum and Chemical Industries*, [w:] *The Centenary of the Technical University of Lwów: 1844–1944*, London [b.d.w.], s. 67.

¹¹⁰ B. Żmudzińska-Żurek *et al.*, *Historia polskiej nafty w zarysie*, Kraków 2015, s. 82, 85.

¹¹¹ B. Olszewicz, *Lista strat kultury polskiej (I IX 1939–I III 1946)*, Warszawa 1947, s. 309.

¹¹² R. Szewalski, *Wydział...*, s. 359.

¹¹³ Z. Popławski, *Politechnika...*, s. 268.

¹¹⁴ Index of patents issued from the United States Patent Office 1933, <https://www.myheritage.pl/research/collection-90100/index-of-patents-issued-from-the-united-states-patent-office?s=455074261&itemId=76425891&action=showRecord&recordTitle=Index+of+Patents+Issued+From+the+United+States+Patent+Office%2C+1933> (dostęp: 23.08.2017).

nym”¹¹⁵. Nie licząc większych prac, profesor wydał szesnaście artykułów naukowych (niektóre z nich ukazywały się jako samodzielne broszury). Przynajmniej dwie jego prace nie zostały opublikowane¹¹⁶; nie udało mu się także skończyć podręcznika poświęconego pomiarom energetycznym maszyn i urządzeń cieplnych¹¹⁷. Większe znaczenie niż książki i artykuły miała jednak jego działalność w ramach Laboratorium Mechanicznego i Mechanicznej Stacji Doświadczalnej Politechniki Lwowskiej. Ogółem do grudnia 1939 roku na Politechnice pod kierunkiem Witkiewicza „w czasie [...] 18-letniej pracy pedagogicznej profesorskiej pracowało technicznie [...] w sumie około 90 osób, z czego przynajmniej 1/3 naukowo, częściowo twórczo. [...] Byłem referentem 6 prac doktorskich, 4 kandydatów promowałem”¹¹⁸. Do jego podwładnych należeli późniejsi profesorowie polskich politechnik: Stanisław Chrzanowski, Witold Rosner, Zbigniew Wernicki, Wiktor Sebastian Wiśniowski, Eliasz Zielski, Zdzisław Ziółkowski oraz docent (i dziekan Wydziału Mechanicznego Politechniki Krakowskiej) Stanisław Steindel¹¹⁹.

Działalność na forum organizacji naukowych i zawodowych

Profesor angażował się ponadto lub miał kontakty z wieloma stowarzyszeniami i korporacjami — 27 września 1923 roku został członkiem korespondentem Wydziału Nauk Mechanicznych Akademii Nauk Technicznych¹²⁰, a w 1938 roku jej członkiem czynnym; była to najważniejsza techniczna organizacja tego typu w ówczesnej Polsce.

Mimo że za najważniejszego naukowca zajmującego się w II Rzeczypospolitej problematyką ropy naftowej uznaje się profesora Politechniki Lwowskiej Stanisława Piłata¹²¹, to właśnie Witkiewicz był przewodniczącym komisji gazowo-naftowej w Polskim Komitecie Energetycznym. Gremium to stanowiło polską część Światowej Rady Energetycznej — pozarządowej organizacji energetycznej zajmującej się (do dziś) wszystkimi rodzajami energii.

¹¹⁵ J. Długosz, *op. cit.*, s. 122.

¹¹⁶ ZRDM, list R. Szewalskiego do M. Witkiewiczowej z 27 XII 1950.

¹¹⁷ ZRDM, S. Ochęduszek, opinia o dorobku R. Witkiewicza, 20 IV 1947.

¹¹⁸ ZRDM, życiorys R. Witkiewicza z 24 XII 1939.

¹¹⁹ R. Szewalski, *Wydział...*, s. 353–354.

¹²⁰ ZRDM, zaświadczenie Akademii Nauk Technicznych dla R. Witkiewicza z 27 XI 1933; *Akademia Nauk Technicznych 1933–1937*, Warszawa 1937, s. 6.

¹²¹ Np. M. Boryń, *Początki polskiego przemysłu naftowego i jego rola w polityce*, [w:] *Historia polskiego przemysłu naftowego*, red. M. Boryń, A. Chodubski, B. Duraj, Toruń 2014, s. 41–42.

Od 1912 roku Witkiewicz był członkiem, liczącego wówczas ponad tysiąc osób, Polskiego Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie. Z akt wojskowych wynika, że co najmniej do uzyskania tytułu profesora nadzwyczajnego nie odgrywał w nim większej roli. Pod koniec lat dwudziestych został członkiem zarządu Sekcji Mechaników Towarzystwa, a w 1934 roku jej wiceprezesem. Równolegle od 1928 do 1934 roku był członkiem sądu honorowego całego towarzystwa, a w latach 1924–1936 członkiem komitetu redakcyjnego „Czasopisma Technicznego” wydawanego we Lwowie przez to towarzystwo.

Jednocześnie co najmniej od 1934 roku działał w Stowarzyszeniu Inżynierów Mechaników Polskich. Na zjazdach stowarzyszenia przewodniczył obradom sekcji i wygłaszał referaty. W 1939 roku Witkiewicz został przewodniczącym Oddziału Lwowskiego.

Zważywszy na znaczenie przemysłu na Górnym Śląsku w ogólnokrajowej gospodarce, nie dziwi, że w latach trzydziestych profesor współpracował z Polskim Stowarzyszeniem Inżynierów i Techników Województwa Śląskiego. Można też domniemywać, że był członkiem Stowarzyszenia Polskich Inżynierów Przemysłu Naftowego. Na pewno współpracował z Sekcją Naukową (= Sekcją Naukowej Organizacji Pracy) Organizacji Stowarzyszenia Polskich Inżynierów Przemysłu Naftowego. Było to pośrednio związane z jego kontaktami z przemysłem i faktem, że sekcja ta powstała częściowo na bazie struktur Polskiego Towarzystwa Politechnicznego. Dbała o badania i podniesienie kwalifikacji pracowników przemysłu naftowego oraz szukała sposobów na lepsze i efektywniejsze osuszanie i oczyszczanie gazu ziemnego¹²².

Współpracował także ze Zrzeszeniem Gazowników i Wodociągowców Polskich¹²³. Miał ponadto kontakty z Polskim Towarzystwem Geologicznym; był na jego ogólnopolskim zjeździe w 1929 roku¹²⁴. Możliwe są kontakty profesora z regionalnymi strukturami Towarzystwa we Lwowie i Borysławiu.

¹²² J. Piłatowicz, *Witkiewicz...*, s. 161–162; *idem*, *Ruch stowarzyszeniowy inżynierów i techników polskich do 1939 r.*, t. 2. *Słownik polskich stowarzyszeń technicznych i naukowo-technicznych do 1939 r.*, Warszawa 2005, s. 114–115, 249–251; ZRDM, legitymacja członkowska R. Witkiewicza ze Stowarzyszenia Inżynierów Mechaników Polskich z 13 XII 1934; CAW, DTMSW, sygn. I.300.41.282, sprawozdanie z pierwszego Zjazdu Polskich Techników Zrzeszonych i pierwszego zjazdu Mechaników Polskich odbytych w 1923 roku; CAW, IWK, sygn. I.300.44.2, wykaz oficerów i urzędników IWK należących do zrzeszeń zawodowych, wysłany w odpowiedzi na pismo z 27 I 1920; AAN, MWRiOP, sygn. 2/14/0/6/6570, k. 30.

¹²³ ZRDM, fotografia uczestników XII zjazdu Zrzeszenia z 11 V 1930; *Sprawozdanie z XII zjazdu Gazowników i Wodociągowców Polskich (dokończenie)*, „Gaz i Woda” 10, 1930, nr 7, s. 177, 178 (tu fotografia).

¹²⁴ F. Bieda, *Czterdziestolecie Polskiego Towarzystwa Geologicznego 1921–1961*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego” (dalej: „Rocznik PTG”) 32, 1962, s. 140, tabl. XII. Autor dziękuje pani Marzenie Włodek za tę cenną uwagę i kwerendę w spuściźnie Walerego Goetla, dzięki której udało się ustalić, że w dorobku tego wybitnego badacza o różnorodnych kontaktach nie ma korespondencji z Witkiewiczem i/lub jego żoną.

Punktem wspólnym zainteresowań mogły być niektóre kwestie związane ze zwiększeniem wysokości wydobywania gazu ziemnego i ropy naftowej. Nie ma natomiast potwierdzenia źródłowego poglądu, że Witkiewicz był członkiem najważniejszej wówczas społecznej instytucji naukowej w kraju — Polskiej Akademii Umiejętności¹²⁵. Kwerenda w materiałach akademii, stosownych indeksach i w roczniku tej instytucji dała wynik negatywny odnośnie do jego członkostwa w akademii i działających w jej ramach kilkudziesięciu komisjach. Nie wynika z tego jednak, aby Witkiewicz nie miał z tą strukturą kontaktów. W okresie międzywojennym na terenie majątków akademii prowadzono bowiem na dużą skalę poszukiwania ropy naftowej i gazu ziemnego. Niestety około 10% akt akademii uległo zniszczeniu w czasie II wojny światowej¹²⁶; w dodatku część jej materiałów majątkowych nie jest w pełni uporządkowana.

W 1932 roku powołano Towarzystwo Wojskowo-Techniczne na prawach sekcji Stowarzyszenia Inżynierów Techników Mechaników Polskich; w 1935 roku uzyskało ono pełną niezależność¹²⁷. Na podstawie fragmentarycznie zachowanych akt własnych tego towarzystwa można przypuszczać, że Witkiewicz nie brał aktywniejszego udziału w pracach zarządu i komisji tej organizacji. Przy obecnym stanie badań prawdopodobne jest jednak jego członkostwo w tym popieranym przez władze sanacyjne towarzystwie. W jego ramach planowano bowiem wydanie między innymi „tomiku” poświęconego roli zasobów energii w Polsce i powołano Komisję Polityki Rezerw Energetycznych, do której w połowie lat trzydziestych zaproszono dwadzieścia osiem osób¹²⁸. Zważywszy na pozycję naukową profesora, obecność wśród nich Witkiewicza jest bardzo prawdopodobna.

Nie ma natomiast informacji o tym, by działał w Związku Profesorów Szkół Akademickich¹²⁹; miał z nim jednak kontakty. Prawdopodobnie od 1923 roku był członkiem Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego¹³⁰. Jednocześnie

¹²⁵ A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich pracowników nauki w latach 1939–1945. Straty osobowe*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1989, s. 739.

¹²⁶ R. Majkowska, *Dzieje, zawartość i stan opracowania zasobu archiwalnego Polskiej Akademii Umiejętności*, „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności” 1990/1991, s. 168–169, 175.

¹²⁷ *Księga inżynierów mechaników polskich*, Warszawa 1935, s. 13.

¹²⁸ CAW, Towarzystwo Wojskowo-Techniczne, sygn. I.391.30.1, sprawozdanie Towarzystwa za okres 1935/1936 oraz sprawozdania jego komisji za tenże okres. Analogiczny materiał archiwalny zawierają należące do akt Towarzystwa jednostki: CAW, Towarzystwo Wojskowo-Techniczne, sygn. I.391.30.2, I.391.30.3, I.391.30.4.

¹²⁹ M. Przeniosło, *Sprawa niegospodarności w Oddziale Lwowskim Związku Profesorów Szkół Akademickich*, [w:] *Znani i nieznani międzywojennego Lwowa. Studia i materiały*, red. L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, Kielce 2007, s. 123 n.

¹³⁰ ZRDM, legitymacja członkowska Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego R. Witkiewicza, b.d.; ZRDM, list R. Witkiewicza do przyszłej żony z 12 VIII 1923.

na początku 1927 roku, mimo kierowania stosowną katedrą na najlepszej politechnice w Polsce, Witkiewicz nie był przewodniczącym ani Komisji Maszyn Polskiego Komitetu Normalizacyjnego, ani podległych jej dziewięciu podkomisji¹³¹.

Rodzina

Bardzo ważną rolę w życiu Witkiewicza odgrywała rodzina. Jego ojciec Jan Stanisław był synem Franciszka i Eleonory z Buszynów; urodził się w październiku 1857 roku w Glinianach (powiat kałuski), zmarł 4 stycznia 1935 roku. Matka przyszłego profesora — Helena — była córką Michała Hofmokla i Józefy z Terlerów; urodziła się w listopadzie 1864 roku w Kamionce Strumiłowej (powiat kamionecki)¹³²; zmarła 2 grudnia 1946 roku. Ojciec Witkiewicza z wykształcenia był inżynierem mechanikiem. Pracował w Stanisławowie¹³³; później był zastępcą naczelnika warsztatów kolejowych w Stryju i zastępcą przewodniczącego tamtejszego Wydziału Miejscowego Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich¹³⁴.

Witkiewicz miał rodzeństwo: Elżbietę z Witkiewiczów Grochmalicką (?), Helenę (1898–1989) po mężu Żybońską oraz brata Jana (po 1899–1986), z zawodu okulistę.

Przyszłą żonę Witkiewicz poznał najpóźniej w 1920 roku¹³⁵. Maria Justyna Jadwiga Hamerska urodziła się 15 października 1895 roku. W roku akademickim 1914/1915 kształciła się na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Wiedniu; w latach 1917–1921 na Uniwersytecie Lwowskim studiowała mineralogię, petrografię i geologię. Prawdopodobnie nie uczestniczyła w walkach z bolszewikami. W 1920 roku pracowała na uniwersytecie lwowskim jako demonstratorka Zakładu Mineralogicznego, a następnie do 30 września 1924 roku kolejno jako młodsza i starsza asystentka w Zakładzie Mineralogii i Petrografii na Wydziale Chemicznym politechniki¹³⁶.

¹³¹ CAW, DTMSW, sygn. I.300.41.282, pismo okólne Departamentu Przemysłu Wojennego z 28 II 1927.

¹³² ZRDM, metryka ślubu R. Witkiewicza i M. Hamerskiej z 29 IV 1940; ZRDM, list do M. Witkiewiczowej z 21 VI [1943].

¹³³ ZRDM, charakterystyka pracy naukowej i pedagogicznej R. Witkiewicza, b.d. [po 1938].

¹³⁴ J. Kowalczyk, *op. cit.*, t. 15, Kraków 2015, s. 600.

¹³⁵ ZRDM, listy R. Witkiewicza do przyszłej żony z 27 XI i 13 XII 1920.

¹³⁶ CAW, sygn. I.335.194.5; CAW, sygn. I.335.194.7, arkusze Ewidencyjne Batalionu Ochotniczej Ligi Kobiet w Lwowie; ZRDM, dekret z Dziekanatu Filozoficznego Uniwersytetu Lwowskiego do M. Hamerskiej z 24 III 1920; ZRDM, pismo Rektoratu Politechniki Lwowskiej do M. Hamerskiej z 20 IX 1923; zob. K. Klimas, Z. Schwarzer, *Dr Maria Witkiewiczowa: October 15, 1895–April 28, 1983*, „Geologia Sudetica” 2003, nr 35, s. 69.

Zajmowała się petrografią dewońskich czerwonych piaskowców Podola, ze szczególnym uwzględnieniem piaskowców trembowelskich. Należała do pierwszych kobiet, które doktoryzowały się w zakresie mineralogii na Uniwersytecie Lwowskim; tytuł uzyskała 13 października 1923 roku. W tym samym roku otrzymała nagrodę Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w wysokości 5 tysięcy marek polskich¹³⁷, dzięki której przeprowadziła badania konieczne do napisania pracy *Granit z Miedzianego i Żłobistego w Tatrach* (1925).

Wyszła za mąż 3 lutego 1924 roku. Mimo przerwania pracy zawodowej i badań działała w Lwowskim Oddziale Polskiego Towarzystwa Geologicznego¹³⁸.

Witkiewiczowie doczekali się trzech córek: Marii (urodzona 22 października 1924 roku), Ewy (urodzona 19 grudnia 1926 roku) oraz Teresy (wrzesień 1931–lipiec 1932). Śmierć najmłodszej córki Witkiewicz przypisał chorobą serca¹³⁹. Ewa, ze względu na stan zdrowia, pozostawała pod czułą opieką rodziców. Natomiast Maria po II wojnie światowej dokończyła studia farmaceutyczne i wyszła za mąż¹⁴⁰.

Warto wspomnieć o podróżach zagranicznych. Witkiewiczowie w okresie międzywojennym zwiedzali Szwajcarię, Jugosławię, Austrię, a być może także Włochy i południową Francję¹⁴¹.

Witkiewiczowie mieszkali we Lwowie najpierw przy ulicy Ujejskiego 1¹⁴², a następnie — przy ulicy ks. Issakowicza 12¹⁴³. Od 1938 roku mieli własny dom przy ulicy Nabelaka 53e¹⁴⁴; był on odległy o kilkaset metrów od Wzgórz Wuleckich. W 1941 roku jednym z lokatorów domu Witkiewiczów był woźny

¹³⁷ Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego (dalej: AUWr), Uniwersytet Wrocławski (dalej: UW), sygn. RK-120/df 15, s. 3; J. Suchmiel, *Działalność naukowa kobiet w Uniwersytecie we Lwowie do roku 1939*, Częstochowa 2000, s. 196; relacja ustna A. Grodzickiego z 15 VII 2017 — zapis T.S.

¹³⁸ *Spis członków Polskiego Towarzystwa Geologicznego według stanu na 31 XII 1929*, „Rocznik PTG” 6, 1929, s. 425.

¹³⁹ ZRDM, materiały genealogiczne; ZRDM, list R. Wowkonowicza do R. Witkiewicza z 12 XI 1932; AUWr, UW, sygn. RK-120/df 15, s. 1, 18.

¹⁴⁰ AUWr, UW, sygn. RK-120/df 15, s. 8; e-mail D. Matuszek do T. Skrzyńskiego z 3 V 2018; Relacje ustne A. Grodzickiego oraz A. Stryjewskiego z 15 VII 2017 — zapis T.S.

¹⁴¹ AUWr, UW, sygn. RK-120/df 15, s. 23; ZRDM, listy R. i M. Witkiewiczów do Jana Witkiewicza z 6 IX 1925 i 24 IX 1928; ZRDM, kartka R. i M. Witkiewiczów do M. Hamerskiej z 8 IX 1928; ZRDM, legitymacja służbowa R. Witkiewicza z 17 VIII 1925.

¹⁴² ZRDM, kartka do zameldowania głównych lokatorów i odnajmujących z 24 VII 1928.

¹⁴³ *Program Politechniki Lwowskiej na 1932/1933*, Lwów 1932, s. 18; *Księga inżynierów...*, s. 64.

¹⁴⁴ ZRDM, umowa kupna parceli przez R. i M. Witkiewiczów z 1937; brak informacji na ten temat w: AAN, Rada Spółdzielcza w Warszawie, sygn. 1224, Spółdzielnia Mieszkaniowa Profesorów Politechniki Lwowskiej, Niekompletna korespondencja.

politechniki Józef Wojtyna, aresztowany równocześnie z Witkiewiczem, a następnie zwolniony.

Witkiewicz utrzymywał dość zażyłe kontakty z rodziną żony. Jego teść, Wiktor Juliusz Hamerski (zmarły w 1940 roku), był prawnikiem, prezesem Oddziału Lwowskiego Prokuraturii Generalnej, docentem na Politechnice Lwowskiej oraz wykładowcą na Uniwersytecie Lwowskim¹⁴⁵. Teściowa — Maria (z domu Kunz) — wywodziła się natomiast ze spolonizowanej rodziny austriackiej. Zmarła w 1968 roku, w wieku niemal stu dwóch lat¹⁴⁶. Hamerska miała rodzeństwo: Edwarda — profesora Lwowskiego Instytutu Weterynaryjnego¹⁴⁷, Karola — sędziego w Katowicach, Jana (najstarszego, zmarłego jako niemowlę)¹⁴⁸, Stefanię Płażkową — żonę urzędnika Prokuraturii Generalnej, a także najmłodszą Helenę — żonę Mariana Kamińskiego profesora między innymi Politechniki Lwowskiej¹⁴⁹.

W obliczu politycznej presji

Przy obecnym stanie badań można przyjąć, że do 1939 roku Roman Witkiewicz nie był zaangażowany politycznie. Skala współpracy z przemysłem wskazuje na brak u niego otwartej postawy opozycyjnej wobec władz. Na krytyczny stosunek profesora do autorytarnych władz mogą pośrednio wskazywać wzmiankowane już trudności z uzyskaniem w czasie pełnienia wskazanych funkcji tytułu profesora zwyczajnego oraz dotacji na działalność naukową. W maju 1929 roku donosił ironicznie żonie: „w Ministerstwie Oświaty »przychodzę upewnić się, że nie dostanę żadnych dotacji« i mam »urlop« do listopada — oddałam ludzi i wszystko zamykam”¹⁵⁰. W czerwcu 1929 roku pisał: „obszedłem trzy oddziały Ministerstwa [...] ale wszędzie odmownie mnie przyjęto”¹⁵¹.

Witkiewicz był wśród pięćdziesięciu dwóch profesorów Politechniki Lwowskiej protestujących 8 stycznia 1931 roku w liście do prezydenta Mościckiego przeciw brutalnym działaniom autorytarnych władz wymierzo-

¹⁴⁵ Szerzej o nim zob. M. Kamiński, *Hamerski Wiktor*, „Polski Słownik Biograficzny” 9, 1960–1961, s. 261–262; J. Draus, *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni*, Kraków 2007, s. 27, 107–108.

¹⁴⁶ ZRDM, zestawienia genealogiczne; e-mail D. Matuszek do T. Skrzyńskiego z 15 V 2018.

¹⁴⁷ Szerzej o nim zob. K. Millak, *Hamerski Edward*, „Polski Słownik Biograficzny” 9, 1960–1961, s. 261.

¹⁴⁸ ZRDM, materiały genealogiczne; ZRDM, kartka do Karola Hamerskiego z 16 III 1934.

¹⁴⁹ AUWr, UW, sygn. RK-120/df 15, s. 7; J. Kowalczyk, *op. cit.*, t. 11, cz. 2, s. 286.

¹⁵⁰ ZRDM, list R. Witkiewicza do żony z 20 VI 1929.

¹⁵¹ ZRDM, kartka R. Witkiewicza do żony z 10 VI 1929.

nym w opozycję¹⁵². Jednak drastyczność ówczesnych działań Piłsudskiego wywołała sprzeciw także wśród wielu jego zwolenników. Od 1933 roku Witkiewicz brał pod uwagę, że autorytarne władze czasem likwidują katedry wbrew opinii władz politechniki¹⁵³.

Opisana presja była oczywiście niczym w porównaniu z tą, jakiej doświadczał profesor od jesieni 1939 roku. W latach 1939–1941 skala terroru wobec większości profesorów politechniki (przemianowanej na Lwowski Instytut Politechniczny) była jednak ograniczona. Z powodów kadrowych bolszewikom trudno było bowiem zastąpić uczonych. Mimo presji i rosnącej biurokratyizacji polscy profesorowie, w tym Witkiewicz, prowadzili wykłady w języku polskim, mimo że wśród nowych studentów przeważali Ukraińcy i Żydzi. Kontynuowanie dotychczasowych badań przez wielu profesorów politechniki wymagało jednak współpracy z kontrolowanym przez bolszewików przemysłem i związanym z tym nieuchronnym podporządkowaniem instrukcjom komunistów sterujących gospodarką.

Po okresie ogromnych represji wobec naszych rodaków na terenach południowo-wschodniej części II Rzeczypospolitej w 1940 roku efekty dotychczasowej polityki uznano w Moskwie za niewystarczające. W związku z tym od lata 1940 roku bolszewicy próbowali między innymi namówić poszczególnych profesorów politechniki do publicznych proradzieckich wystąpień poza uczelnią¹⁵⁴.

W ramach realizacji planów pozyskania Polaków na przełomie sierpnia i września 1940 roku polecono Witkiewiczowi i siedmiu innymi profesorom politechniki (i dziesięciu profesorom z innych lwowskich uczelni) przybyć do Moskwy. Wykonanie polecenia było „prostą konsekwencją pozostania na miejscu pod okupacją sowiecką i zachowania [...] stanowiska profesora”¹⁵⁵. Wyjazd miał oficjalnie cel naukowy, jednakże władze bolszewickie nadały podróży znaczny rozgłos propagandowy. Z tego też względu zadbały, aby żaden uczestnik wyjazdu nie był przed wojną zwolennikiem komunizmu¹⁵⁶.

¹⁵² AAN, Kancelaria Cywilna Prezydenta RP, sygn. 48, List protestacyjny profesorów Politechniki Lwowskiej do prezydenta RP z 8 I 1931, s. 45–47.

¹⁵³ Szerzej zob. M. Jakubiak, *Akademickie szkolnictwo wyższe w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2015, s. 119; J. Jastrzębski, *Państwowe Szkolnictwo Akademickie II Rzeczypospolitej. Zagadnienia systemowe*, Kraków 2013, s. 229, 232–233.

¹⁵⁴ Np. W. Wrzesiński, *Ostatnie lata z dziejów Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie*, [w:] *Universitati Leopoliensi. Trecentesimo quinquagesimo anniversarium suae fundationis celebranti. In memoriam*, [red. W. Lohman], Kraków 2011, s. 446–447.

¹⁵⁵ B. Winklowska, *Boy we Lwowie 1939–1941*, Warszawa 1992, s. 207.

¹⁵⁶ A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1998, s. 469; por. S. Kalbarczyk, *Kazimierz Bartel pod okupacją sowiecką we Lwowie*, „Przegląd Historyczny” 82, 1991, nr 2, s. 290.

Równocześnie okupant kontynuował działania innego rodzaju — Witkiewicz musiał przyjąć do katedry Polaka Mieczysława Lesza — jednego z dwudziestu radzieckich aspirantów mających w przyszłości zastąpić dotychczasową kadrę profesorską na politechnice¹⁵⁷. Ponadto by zwiększyć uległość profesorów, w grudniu 1940 roku władze bolszewickie nakazały przeprowadzenie na politechnice „nominacji profesorów według prawideł sowieckich”¹⁵⁸. W tym samym miesiącu — dokładnie 15 grudnia 1940 roku — po dwumiesięcznej sterowanej hałaśliwej kampanii wyborczej okupant przeprowadził „wybory” do — pełniących rolę dekoracyjną — rad obwodowych i miejskich na terenie radzieckiej Ukrainy. Bolszewicy chcieli, by poszczególne narodowości były reprezentowane w radach przez osoby znane na danym terenie, mające duży autorytet moralny i zawodowy. „Wybory” były ważne pod względem ideologicznym i rytualnym — stanowiły kolejny sposób na łamanie woli i oporu społeczeństwa oraz zakończenie wchłaniania południowo-wschodniej części II Rzeczypospolitej przez ZSRR¹⁵⁹.

Wśród tysięcy Polaków, którzy zostali członkami rad obwodowych i miejskich, było kilkunastu znanych profesorów z uniwersytetu i politechniki, w tym Piłat i Witkiewicz¹⁶⁰. Grzegorz Hryciuk uznaje Witkiewicza za najważniejszego spośród stu czterdziestu czterech Polaków (w tym pięciu profesorów uniwersytetu i politechniki), którzy zasiadali w pięćsetdziewiętnastoosobowej Radzie Miejskiej Lwowa¹⁶¹.

Polscy profesorowie za cel nadrzędny najczęściej uznawali „utrzymanie polskiego »stanu posiadania« na uczelniach — do czasu rychłego, jak wierzano, zakończenia wojny”¹⁶². Jak pisano do Witkiewiczów 15 grudnia 1940 roku, „Może kończy się okres naszej kary i inaczej radośniej będzie niedługo”¹⁶³. Wielu badaczy jednoznacznie potępia jednak postawę wymienionej grupy profesorów wobec grudniowych wyborów do rad.

W prywatnym liście pisanym w połowie czerwca 1941 roku Witkiewicz narzekał:

¹⁵⁷ Z. Popławski, *Zarys dziejów Uczelni*, [w:] *Politechnika Lwowska 1844–1945...*, s. 62.

¹⁵⁸ ZNO rkp. 15513/II, A. Kuryłło, *Wspomnienia z lat 1907–1946 dotyczące Politechniki Lwowskiej*, maszynopis, s. 80.

¹⁵⁹ G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000, s. 24–26.

¹⁶⁰ *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa. I IX 1939–5 II 1946*, oprac. G. Mazur et al., Katowice 2007, s. 162; M. Urbanek, *Genialni — lwowska szkoła matematyczna*, Warszawa 2014, s. 125; por. E. Duraczyński, *Polska 1939–1945. Dzieje polityczne*, Warszawa 1999, s. 83.

¹⁶¹ G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 24.

¹⁶² S. Kalbarczyk, *Sowietyzacja wyższych uczelni na kresach wschodnich w latach 1939–1941*, [w:] *Sowietyzacja Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939. Studia*, red. A. Sudoł, Bydgoszcz 1998, s. 218.

¹⁶³ ZRDM, list Aliny Piaskowskiej do M. i R. Witkiewiczów z 15 XII 1940.

mam zamiar więcej czasu poświęcić dzieciom — ale nie wiem, czy to się uda. Tyle udzielam dziennie różnych „konsultacji”, tylko dla swoich nie. [...] Musimy przed (nominalnym) urlopem mnóstwo sprawozdań i wykazów przygotować. Wszystko pisze się po polsku, potem tłumaczy na ukraiński język lub rosyjski. [...] Próbuję ubocznie coś „ad hoc” dorobić, ale to opornie idzie¹⁶⁴.

W połowie 1941 roku we Lwowie miejsce jednego okupanta zajął drugi. Jak wielu innych Witkiewicz został aresztowany w nocy z 3 na 4 lipca. Istnieje jednak możliwość, że hitlerowcy próbowali aresztować profesora już wcześniej — według relacji Zofii Nowak-Przygodzkiej w nocy z 1 na 2 lipca 1941 roku przez pomyłkę szukano Witkiewicza w jej domu. Willa Witkiewiczów znajdowała się obok¹⁶⁵. Zgodnie z zapiskami i wspomnieniami rodziny Witkiewicza,

gdy wszyscy już spali, do drzwi willi Witkiewiczów słychać było walenie kolbami. Profesor szybko się ubrał i poszedł otworzyć. Przedtem zdążył tylko zamknąć w pokoju swojej matki psa Rekxa, rasy bokser. Gdy weszło dwóch Niemców, żona profesora wyszła do przedpokoju zobaczyć, co się dzieje. Następnie jeden Niemiec z pistoletem skierowanym w profesorową rozmawiał z nią po niemiecku. Drugiego profesor Witkiewicz z rękami wzniesionymi do góry oprowadzał po całym domu. Niemiec szedł za nim z pistoletem skierowanym w jego stronę. Po wkroczeniu do mieszkania Witkiewicz nie radził Niemcom wchodzić do pokoju, gdzie zamknięty był pies. Ale oni jednak tam weszli. Wtedy pies rzucił się na nich z wielkim ujadaniem. Wówczas jeden z nich strzelił do psa, ale go nie zabił, tylko przestrzelił mu łapę na wylot. Pies z wielkim wyciem uciekł do ogrodu, tam przesiedział do rana i dopiero wtedy wrócił do domu. Niemcy aresztowali Witkiewicza. Przed wyjściem z domu prof. powiedział, że chce tylko ze sobą zabrać swoje lekarstwa. Na to otrzymał odpowiedź, że nie będą już mu potrzebne¹⁶⁶.

Równolegle inna grupa aresztowała brata Witkiewiczowej — Edwarda.

Witkiewicz nie wyróżniał się wiekiem (ani nastawieniem wobec ZSRR) na tle większości aresztowanych w ramach omawianej akcji przeciw polskim elitom intelektualnym. Jeśli jednak zawężymy obszar do profesorów i docentów, zauważymy, że tylko ośmiu z nich było młodszych od pięćdziesięcioletniego wówczas Witkiewicza¹⁶⁷. Przy obecnym stanie badań możemy też odnotować, że jego dalszy los wyróżniał się na tle pozostałych ofiar¹⁶⁸ tylko

¹⁶⁴ ZRDM, list R. Witkiewicza „Droży Państwo” z 19 VI 1941 (niewysłany).

¹⁶⁵ *Każń profesorów lwowskich — lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty*, oprac. Z. Albert, Wrocław 1989, s. 48.

¹⁶⁶ ZRDM, opis aresztowania [R. Witkiewicza]. Zachowały się też nieco inne opisy okoliczności aresztowania; zob. np. W. Bonusiak, *Kto zabił profesorów lwowskich?*, Rzeszów 1989, s. 54.

¹⁶⁷ D. Schenk, *Noc morderców. Każń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej*, Kraków 2011, s. 351–353; K. Jasińska, Mortui vivunt*. *O mordzie Profesorów Lwowskich*, „Przegląd Uniwersytecki [Uniwersytetu Wrocławskiego]” 2017, nr 218, s. 45.

¹⁶⁸ W XXI wieku szeroki opis ostatnich godzin życia profesorów lwowskich zamieścili na przykład: P. Łysakowski, *Mord na profesorach lwowskich — lipiec 1941 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2012, nr 3, s. 71–92; A. Kuczyński, Z. Wójcik, *Każń profesorów lwowskich*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 19, 2015, s. 221–227.

gestami. Po salwie morderców Witkiewicz „spojrzał w stronę swojego domu, przeżegnał się i runął tak jak inni do wykopanego dołu”¹⁶⁹. Według wiedzy rodziny profesora „Po masowej egzekucji zasypywania dołów dokonywali oficerowie prowadzący akcję, bez udziału plutonu. Na tak utworzonym miejscu rozsiano nasiona ostu, który jeszcze tego samego lata gęsto pokrył grób i jego otoczenie”¹⁷⁰.

Losy najbliższych

Los profesora stał się znany rodzinie bardzo szybko. Niemniej jednak jeszcze w 1943 roku część bliskich wierzyła w jego powrót¹⁷¹ — mieli nadzieję, że został wywieziony do Niemiec. Śmierć ojca szczególnie mocno miała przeżyć młodsza córka Witkiewiczów¹⁷². Rodzina profesora została pozbawiona źródeł utrzymania; wsparcie przyjaciół ze środowiska naukowego pozwoliło starszej córce¹⁷³ i wdowie uzyskać pracę w Instytucie Badań Tyfusu profesora Rudolfa Weigla¹⁷⁴. Witkiewiczowa była karmicielką, ale to córka preparując wszy pod mikroskopem, była przez blisko dwa lata główną osobą utrzymującą rodzinę.

Mieszkańcy domów przy ulicy Nabelaka dostali nakazy eksmisji. Witkiewiczowa wyblagała u Niemca, który zajął pokoje wилі, aby pozwolił jej i córkom zamieszkać na dole. W związku z tym rodzina profesora musiała wyprowadzić się do sutereny w swoim własnym domu. Należy także dodać, że jeszcze za życia profesora, lecz także po jego śmierci rodzina ukrywała przez ponad pół roku (a może znacznie dłużej) małą Żydówkę — Danusię¹⁷⁵.

Po przejściu kontroli nad Lwowem przez komunistów, dzięki własnym kompetencjom oraz pozycji, jaką mieli przed wojną w środowisku akademickim jej mąż, brat i ojciec, Witkiewiczowa pracowała najpierw jako asystentka przy Katedrze Geologii i Mineralogii na Wydziale Naftowym Lwowskiego Instytutu Politechnicznego, a następnie na uniwersytecie jako starszy laborant przy Katedrze Mineralogii¹⁷⁶. Dom zachowała tylko ze względu na zmarłego

¹⁶⁹ ZRDM, opis aresztowania [R. Witkiewicza].

¹⁷⁰ E-mail D. Matuszek do T. Skrzyńskiego z 13 IX 2018.

¹⁷¹ M.in. ZRDM, list z Przemyśla do M. Witkiewiczowej z 4 VII 1943; ZRDM, list do M. Witkiewiczowej i jej córek z 3 VII 1942.

¹⁷² Relacja ustna A. Grodzickiego z 15 VII 2017.

¹⁷³ ZRDM, fotografie M. Witkiewiczowej i M. Witkiewiczówny z czasów okupacji; relacja ustna D. Matuszek z 16 VI 2018 — zapis T.S.; ZRDM, list do M. Witkiewiczowej z 4 V 1943.

¹⁷⁴ M. Sachanbiński, *Maria Witkiewiczowa (1895–1983)*, „Prace Geologiczno-Mineralogiczne” 10, 1987, s. 345.

¹⁷⁵ E-mail D. Matuszek do T. Skrzyńskiego z 13 IX 2018.

¹⁷⁶ AUWr, UW, sygn. RK-120/df 15, s. 2, 3, 20, 22; zob. też K. Klimas, Z. Schwarzer, *op. cit.*, s. 69.

męża¹⁷⁷. W lipcu 1946 roku wyjechała ostatnim transportem pracowników naukowych Politechniki Lwowskiej¹⁷⁸. Jak pisała jej matka:

Pozostaje Wrocław, gdzie przeważnie sobie pobyt chwala. Marian pisał do Marysi kilka razy, Ziunio Stożek 3 razy, ale widocznie żadnego z tych listów nie otrzymała. P. Rektor [dawny dziekan Wydziału Chemicznego Politechniki Lwowskiej prorektor Edward] Sucharda zajmie się nią. Jej sprawą posady i urzędzenia się we Wrocławiu¹⁷⁹.

Ze Lwowa zabrała między innymi trochę wyposażenia mieszkania (w tym pianino) i część biblioteki¹⁸⁰. Jak pisano w 1945 roku,

Przy wyjeździe profesorów [na zachód] należy pamiętać o zapewnieniu Przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych [USRR] p. Chruszczowa [...] że stosunek do profesorów będzie wyjątkowy, że w konkretnych wypadkach będą uwzględnione ich indywidualne potrzeby itd.¹⁸¹

Strona radziecka zapewniała 31 maja 1946 roku: „Profesorom, inżynierom, doktorom, nauczycielom itp. Gorsowiec wydawać będzie bez żadnych trudności zaświadczenia własności, bez względu na wysokość oszacowania”¹⁸². Należy tu zaznaczyć, że od strony prawnej śmierć Witkiewicza sąd stwierdził dopiero 7 listopada 1948 roku (przyjmując za datę śmierci 31 grudnia 1946 roku)¹⁸³.

Latem 1946 roku na Uniwersytecie Wrocławskim powołano Katedrę Mineralogii i Petrografii, której kierownikiem został Kazimierz Maślankiewicz¹⁸⁴. Poza nim jedynym pracownikiem z odpowiednim wykształceniem mineralogiczno-petrograficznym była właśnie Witkiewiczowa — była starszym asystentem, a następnie adiunktem (do 1955 roku jedynym przy tej katedrze¹⁸⁵). Do jej ważnych atutów należały kwalifikacje, kontakty w środowisku niedawnych lwowian, doświadczenie zawodowe i znajomość języków

¹⁷⁷ ZRDM, zaświadczenie Lwowskiego Politechnicznego Instytutu z 27 X 1945.

¹⁷⁸ Por. m.in. R. Szewalski, *Politechnika Lwowska w latach wojny i okupacji (1939–1945)*, [w:] *Lwowskie środowisko naukowe w latach 1939–1945*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa 1993, s. 34, 38.

¹⁷⁹ ZRDM, list M. z Kunzów Hamerskiej do Przemysła z 25 VI 1946.

¹⁸⁰ AUWr, UW, sygn. RK-120/df 15, s. 25.

¹⁸¹ AAN, Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP ds. Ewakuacji Ludności Polskiej z USRR we Lwowie, sygn. 527, Pismo Głównego Pełnomocnika ds. Ewakuacji do Rejonowego Pełnomocnika Rządu RP ds. Ewakuacji we Lwowie z 28 III 1945, k. 17.

¹⁸² AAN, Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP ds. Ewakuacji Ludności Polskiej z USRR we Lwowie, sygn. 527, Protokół konferencji odbytej u przedstawiciela Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej ds. Ewakuacji w sprawie czynności przekraczających wartość 25 000 rubli z 31 V 1946, k. 191.

¹⁸³ ZRDM, odpis postanowienia sądu grodzkiego we Wrocławiu z 7 XI 1948.

¹⁸⁴ Szerzej o kontakcie zob. *Wrocławskie środowisko akademickie. Twórcy i ich uczniowie 1945–2005*, red. A. Chmielewski et al., Wrocław 2007, s. 433.

¹⁸⁵ K. Sembrat, *Wydział Nauk Przyrodniczych*, [w:] *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–1955*, t. 1, [red. J. Fiema et al.], Wrocław 1959, s. 181.

zachodnich: biegła niemieckiego, bierna łaciny¹⁸⁶ oraz „w słowie” francuskiego i angielskiego¹⁸⁷. Faktycznie „zarządzała katedrą Mineralogii i Petrografii przy dojeżdżającym [z Krakowa] Maślankiewicz”¹⁸⁸. Nie należała do partii politycznych, co ułatwiała postawa jej zwierzchnika Maślankiewicza. Jeszcze w sierpniu 1948 roku interweniował razem z prezesem PTG w obronie aresztowanego przez UB prof. Józefa Stanisława Thugutta¹⁸⁹.

Do 1961 lub 1963 roku Witkiewiczowa prowadziła ćwiczenia i „zlecone” wykłady z krystalografii, petrografii i mineralogii. Kierowała także pisanem prac magisterskich z zakresu petrografii. Miała poważny wpływ na rozwój naukowy młodszych stażem pracowników katedry¹⁹⁰. Znaczne zasługi miała w kwestii uporządkowania po wojnie zbiorów mineralogicznych uniwersytetu oraz organizacji i kierowania (do 1971 roku) Muzeum Mineralogicznym. Od 13 listopada 1951 roku (to jest od czasu powstania zarządu oddziału) przez co najmniej pięć lat była sekretarzem Wrocławskiego Oddziału PTG¹⁹¹. Pamięć o zasługach jej męża oraz braki kadrowe sprawiły, że mimo przekroczenia 50. roku życia pracowała także na Politechnice Wrocławskiej i Wyższej Szkole Inżynierskiej. Oprowadzanie i katalogowanie zbiorów w muzeum zakończyła w 1974 roku, kilka lat po przejściu na emeryturę¹⁹².

Na utrzymaniu miała córkę Ewę. Po nagłej śmierci córki Marii w 1967 roku na dwa lata przejęła opiekę nad ośmioletnią wnuczką Danutą. Później utrzymywała z nią bliski kontakt¹⁹³.

W listopadzie 1981 roku Witkiewiczowa jako wdowa po profesorze politechniki odsłoniła wraz z córką jedną z pierwszych w Polsce tablic poświęconych pomordowanym profesorom lwowskim. Ufundowały ją senaty uczelni Wrocławia. Zmarła 28 kwietnia 1983 roku; pogrzeb miał prowadzić naukowiec biskup Wincenty Urban¹⁹⁴. Nagrobek ufundowali uczni-

¹⁸⁶ Relacja ustna A. Stryjewskiego z 15 VII 2017; M. Sachanbiński, *op. cit.*, s. 346.

¹⁸⁷ AUWr, UWr, sygn. RK-120/df 15, s. 8.

¹⁸⁸ Relacja ustna A. Grodzickiego z 15 VII 2017.

¹⁸⁹ Archiwum Nauki PAN i PAU (dalej: AA PAN i PAU), spuścizna K. Maślankiewicza, sygn. 193, pismo Zarządu Głównego PTG do Ministra Oświaty z 2 VIII 1948.

¹⁹⁰ M.in. relacja ustna A. Grodzickiego z 15 VII 2017; M. Sachanbiński, *op. cit.*, s. 346.

¹⁹¹ M.in. *Historia Muzeum Mineralogicznego Uniwersytetu Wrocławskiego i jego zbiorów*, www.muzmin.ing.uni.wroc.pl/teksty.php?plik=muzeum.php (dostęp: 10.11.2017); relacja ustna A. Grodzickiego z 15 VII 2017; AN PAN i PAU, Spuścizna K. Maślankiewicza, sygn. 191, zaproszenia Oddziału Wrocławskiego PTG na posiedzenia naukowe w IV i XII 1952; *Sprawozdanie zarządu Oddziału Wrocławskiego PTG za 1956/1957*, „Rocznik PTG” 27, 1957, nr 4, s. 264.

¹⁹² AUWr, UWr, sygn. RK-120/df 15, s. 74, 90, 91; relacja ustna A. Grodzickiego z 15 VII 2017.

¹⁹³ E-mail D. Matuszek do T. Skrzyńskiego z 2 IV 2017; AUWr, UWr, sygn. RK-120/df 15, s. 81, 109; AN PAN i PAU, Spuścizna K. Maślankiewicza, sygn. 270b, list M. Witkiewiczowej do Z. i K. Maślankiewiczów z VII 1971.

¹⁹⁴ Relacja ustna A. Grodzickiego z 15 VII 2017.

wie i współpracownicy Witkiewiczowej¹⁹⁵. Jej pozycja w środowisku akademickim wynikała zarówno z solidnej pracy i talentów dydaktycznych, jak i wspierania się lwowskiego środowiska profesorskiego we Wrocławiu. Nieprzypadkowo ważne miejsce na jej nagrobku zajmuje napis „wdowa po ś.p. prof. Politechniki Lwowskiej Romanie Witkiewicz”¹⁹⁶.

Podsumowanie

Służba Witkiewicza w Wojskach Kolejowych trwała łącznie ponad osiem lat. Wyborowi tej właśnie formacji sprzyjało nie tylko wykształcenie, lecz także środowisko rodzinne. Nabyte przy tej okazji istotne doświadczenia wykorzystał jednak w innych dziedzinach, związanych między innymi z przemysłem zbrojeniowym. Mimo przerwy wynikającej z działań wojennych profesor wykorzystał sprzyjające okoliczności i praktyki w przemyśle. W II Rzeczypospolitej odniósł sukces jako dydaktyk i organizator pracy naukowej. Należy zgodzić się z opinią, że był uczonym dużego formatu¹⁹⁷. Stanisław Ochęduszek do najważniejszych osiągnięć Witkiewicza zaliczył urządzenie Laboratorium Maszynowego Politechniki oraz organizację katedry pomiarów maszynowych. Jego zdaniem „Witkiewicz był pierwszym, który w sposób zorganizowany wprowadził wykłady techniki pomiarowej do programu studiów politechnicznych”; miał też doprowadzić do powołania kierunku ruchowo-energetycznego i wpłynąć przez to na zracjonalizowanie gospodarki energetycznej w polskim przemyśle¹⁹⁸. Miał dorobek zarówno w badaniach stosowanych, jak i teoretycznych. Szczególnie wiele uwagi poświęcił silnikom, energetyce cieplnej i zagadnieniom związanym z gazem ziemnym i jego wykorzystaniem. Przytoczony w tym artykule, ze względu na stan źródeł niekompletny, wykaz organizacji, w których udzielał się Witkiewicz, świadczy o znacznej skali kontaktów. Ułatwiał mu to między innymi realizowanie planów badawczych i zacieśnianie relacji z przemysłem. Warunkiem sukcesów jego dalszych planów naukowych była wielostronna współpraca z zakładami przemysłowymi, którą uniemożliwiła najpierw okupacja radziecka, a następnie hitlerowski mord.

Prywatnie miał dobre relacje z rodziną i najbliższymi. Był człowiekiem życzliwym ludziom i otwartym na potrzeby innych.

¹⁹⁵ Dedykacja od uczniów zachowana na nagrobku. Informację potwierdza e-mail od D. Matuszek do T. Skrzyńskiego z 3 V 2018.

¹⁹⁶ Stan nagrobka z 15 VII 2017 roku. W tym miejscu bardzo dziękuję prof. Andrzejowi Grodzickiemu za jego wskazanie.

¹⁹⁷ J. Piłatowicz, *Politechnika...*, s. 47.

¹⁹⁸ ZRDM, S. Ochęduszek, opinia o dorobku R. Witkiewicza, 20 IV 1947.